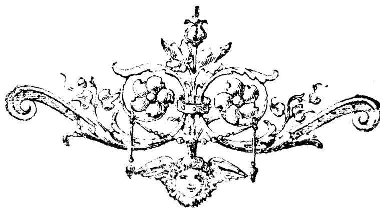
Calderón, Sofronio G.
Dating Pilipinas.

GEAC INSIDE

DATING PILIPINAS

Sinulat ni

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA
ni J. Martínez
Daan Jolo bilg. 310 at C. de la Barca, bilg. 263.--Binundok
1907.

Imprenta, Libreria at Papeleria

NI

J. MARTÍNEZ

Daan Calderón de la Barca, bilang 263 at sa Jòlo, bilang 310.-Binundoc.

Ipinagbibili sa LIBRERIANG ito ang mga sumusunod na aklat sa uicang tagalog.

Buhay ni Rodrigo de Villas.
,, ,, Aladino.
,, ,, Billarba.
,, ,, Baldobino.
,, ,, Julieta at Romeo.
,, ,, Florante at Laura.
,, ,, Ibong Adarna.
,, ,, Dr. José Burgos.
,, ,, Alejandre D. Luis.
,, ,, Bernaldo Carpio.
,, ,, Sigesmundo.
,, ,, Santa Ana.
,, ,, Almanzor.
,, ,, Salomón.
,, ,, Medalla de Oro (3)
,, ,, Esopo.
,, ,, Igmidio.
,, ,, Pantinople.
,, ,, Tiñoso.
,, ,, Jaime del Prado.
,, ,, Leopoldo.
,, ,, Tablante.
,, ,, Juan Patáy.
,, ,, Blanca Flor.
,, ,, Jacobina.
,, ,, Floro Clavela.
,, ,, Reina Ester.
,, ,, Bertong laseng.

Buhay ni Manrique.
,, ,, Floriño.
,, ,, Reyna Mora.
,, ,, Pitong Infante.
,, ,, Ludovico.
,, ,, Cabayong Tabla.
,, ,, Celira.
,, ,, Juan Bachiller.
,, ,, Beata María.
,, ,, Beatriz.
,, ,, Sta. Regina.
,, ,, Sta. Isabel.
,, ,, Tatlong Número.
,, ,, D.ª Marcela.
,, ,, D.ª M.ª sa Ahas.
,, ,, Florentina.
,, ,, Juan at María.
,, ,, Dama Inés.
,, ,, Isabela.
,, ,, Oliveros.
,, ,, Gimeno.
,, ,, Felizardo.
,, ,, Totoo at Sinu.ling
,, ,, Cricelda.
,, ,, Doce Pares.
,, ,, Dr José Rizal.
Sta. Religion 1.º at 2.º tomo
N.ª Sa. de la Paz sa Antipolo

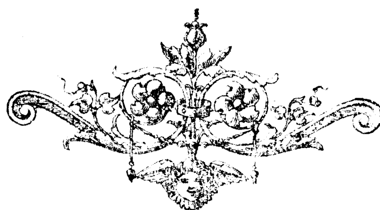
Pagsusulatan ng dalauang Bb. na si Urbana at ni Feliza.

DATING PILIPINAS

SINULAT NI

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA
ni J. Martinez
Daan Jolo bilg. 310.—Binondok.
1907.

Aring tunay ng̃ sumulat ang aklat na ito.

Lahat ng̃ aklat ay magtataglay nang S. G. C. na sulat ng̃ kamay ng̃ sumulat.

S. G. C.

Ipinagbibili ang aklat na ito sa lahat ng̃ aklatan dito sa Maynilà, at sa bahay nang sumulat, daang Lamayan, Bilg. 56, Sta. Ana.-Maynilà.

Kung pakyawan ay mura.

Ang aklat na ito ay itinatalaga ko sa aking anák na si Sofronio G. Calderón.

PAUNAWÁ.

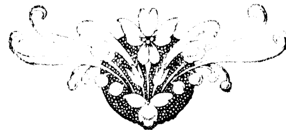
Ang aklat na ito ay pinagtiyagaan kong sinulat upáng maging tulong ko kahi't kaunti sa mg̃a di pa nakababatid ng̃ dating kasaysayan niring Lupang Tinubuan na ng̃ayo'y halos nalilibing sa limot. Marahil ay di na isinasaloob ng̃ iba na ling̃unin pa ang nakaraan; ng̃uni't kung ating didilidilihin ay lubhang mahalaga, sapagka't ang nakaraan ang siya nating pinagbabakasan ng̃ ng̃ayon sampu ng̃ hinaharap, siyang bumubuhay ng̃ mg̃a bagay na nangyayari, siyang kumakandili ng̃ ating alaala sa ating mg̃a kanunuan na ating pinagkautang̃an ng̃ buhay at bala na, at sa madaling sabi ay siyang pinakasalamin ng̃ madla sa pamumuhay, na dahil dito ay pinagsikapan ng̃ halos lahat ng̃ lupain ang pagsiyasat at pag-aaral ng̃ kanikanilang kasaysayan.

Sa kasaysayang ito ay di ko muna inilakip ang sa mg̃a taong gubat at ang sa kamorohan, sapagka't ang una ay di pa lubhang kilala ang wika sampú nang boong paraa't ayos ng̃ pamumuhay, saka kapua may kahabaang salaysayin lalong lalo na ang sa kamorohan na may kilala't sariling kasaysayang naing̃atan; at dahil sa mg̃a dahilan ito ay minagaling kong unahin itong pinakamahalaga sa atin upáng huag lubhang humabà at tuloy makaya ng̃ lahat ang halaga, sapagka't kung papagsasabaysabayin ay mamabigatin ng̃ karamihan ang halaga sa kamahalan ng̃ayon ng̃ pagpapalimbag.

Tuloy ipinauunawa ko na ang kasaysayang ito ay hinango ko sa mga aklat nina P. Chirino, P. Delgado, P. Colin, P. Placencia, Morga, Dr. P. de Tavera. Sa salaysay ni Pigafetta, sa mga paaninao ni Dr. Rizal at kaonti sa mga aklat nina Blair at Robertson at gayon din sa mga kasaysayan ni Dr. Barrows at Comisionado Dean C. Worcester. Marahil din naman ay may kaonting kulang pa ito, dahil sa di ko pagkasumpong ng lahat ng kasaysayang kailangan, ngunit inaasahan kong ito ang mga pinakamahalaga

Ipinauunawa ko rin na ang aking pagkasulat nito ay utang na loob ko sa aking amaing si G. Felipe G. Calderón, kay Mr J. H. Lamb, at kay Dr. James B. Rodgers na nangagkatiwala sa akin ng kanilang mga aklat na natangit ko sa unahan nito na ngayo'y mahirap mangasumpungan.

Sofronio G. Calderón.

Unang Pangkat.

Mğa Unang Tao Rito.

Isa sa mğa lahing hangang ngayo'y nanganananahan dito sa mğa kapuluang Pilipinas ay ang mğa "Itim" ó "Ita", at sapagka't ayon sa kapaniwalaan ay siyang unang nangamayan dito ay di nga maliligtaan sa kasaysayan ng Pilipinas

Ang dami, di umano, ng mğa ito ay may tatlong yuta at pawang nanganananahan sa mğa gubat at bundukin ng Bataan at Sambales at sa Silanganang bundukin ng dakong hilaga ng Luzón na mula sa Cabo Engaño hangang Baler. May mangilangilan ding nanganananahan sa mğa bundukin ng mğa lalawigang Rizal, Bulakan, Kapangpangan Tarlak, Pangasinan, Ilokos Norte Nueva Ecija at Abra. Gayon din sa mğa pangpangin ng Rio Grande sa Kagayan at sa ilog Ablug sa lalawigan ng Kagayan at sa mğa dating comandancia ng Infanta at Príncipe na ngayo'y sakop ng lalawigan ng Tayabas. Bukod dito'y mayroon din sa mğa pulo ng Mindoro, Panay, Negros, Mindanaw at iba pa.

Palibhasa,t, nagkapangkat-pankat ang lahing ito ay nagkaroon ng iba't ibang pangalan, na yaong mğa nasa Sambales lalong lalo na yaong

mga haluang dugo ay pinanganlang *Abunlon*; yaong nanga sa Morriones sa Tarlak ay *Aburlin*; ang ibang nanga sa Kagayan, Isabela, Kapangpangan Bulakan at Bataan ay *Ita*; ang ibang nanga sa Isabela ay *Agtas*; ang ibang nanga sa Nueva Ecija, Kapangpangan, Sambales, Ilocos Sur, at Tarlac lalong lalo na yaong mga haluang dugo ay *Balugas*; ang ibang nanga sa Sambales ay *Bukiles* ang nanga sa baybayin ng dagat Pacífico sa Hilaga ng Luzón ay *Dumagat*; at ang nanga sa Baggaw sa Kagayan ay *Parames*.

Dahil sa pagkakapangkat-pangkat na ito at pagkakaroon ng iba't ibang pangalan ay pinagkaroonan ng iba't ibang isipan ng mga mananasaysay, na anáng iba'y supling sa iba't ibang lahi ng mga *itim* at anáng iba'y iisang lahi na napapangkat lamang ng angkan-angkan na sa akala ko'y itong hulé ang mapaniniwalaan.

Ang mga taong ito ay nanganananahan pulupulutong na limalimangpu humigit kumulang at ang hitsura't anyo ay pandak na lilimang paa ang taas, maiitim baga man ang iba'i may kakuyumangihan, malalaki ang mata ng karamihan, kulot ang buhok at balbasin ang mga lalaki, sarat ang ilong, makakapal ang labi at mabibilog ang ulo. Hindi nangaggugupit ng buhok, malibang totoong mahaba na at kung gayon ay pinuputol ng itak ó sundang kung sakaling walang gunting. Ang ibang itim sa Bataan ay nagsisipagko-

ronita sa ulo na parang pare upang makasingaw ang init, di umano, at yaong nanĝa sa Sambales ay nagsisipag-ahit kung minsan nĝ kalahati nĝ ulo, na mula sa tuktok hangang sa batok.

Ang damit nĝ mĝa lalaki ay bahag lamang sa mĝa balakang at ang sa mĝa babae ay tapi na mula sa baywang hangang sa tuhod. Ang dinadamit ay kayo kung mayroon, datapua't karaniwa'y balat nĝ kahoy.

Ang karaniwang kagayakan ay sarisari. Gumagamit nĝ kawayang suklay na may gayak na pakpak na sarisaring kulay. Nagsisigamit din nĝ hikaw, bitones, pirapirasong salamin at iba pa na gaya rin nito. Ang mĝa pinuno ay nagpapatulis nĝ nĝipin sa harap, at halos lahat ay nangagsisipagkudlit sa katawan nĝ sarisaring hitsura na ang mĝa lalaki ay sa dibdib, sa likod at sa mĝa bisig at ang mĝa babae naman ay gayon din bukod pa sa mĝa harapan nĝ hita at sa iba pang dako nĝ katawan.

Ang lahing ito ay may ugaling magpabago-bago nĝ tahanan, at sa ganito'y hindi nanĝagbabahay at ang karaniwang pahinĝahan ay ang paanan nĝ mĝa punong kahoy na kanilang pinagtitindigan nĝ balangkas na miski paano saka binububunĝan nĝ kugon ó nĝ miski anong dahon.

Sa pagkabuhay ay nanĝabubuhay sa isda, lamang lupa, sa bigás (na nanĝaghahasik nĝ palay sa dakong katahanan), at lalong lalo na sa mĝa

hayop na kanilang nahuhuli ó napapana, at di umano'y mga totoong maibiguin sa lamán ng ungoy, saka nangagsisikain ng ahas, palaka bu-bulí at iba pang hayop na di natin kinakain.

Ang sakbat na kagamitan ay sibat na kawayan ó sanga kaya ng kahoy at pana't busog na may lason na kanilang ginagamit sa ano mang lakad nila.

Mga totoong magiliwin sa tugtugin at ang kanilang mga instrumento ay buhot kawayan. May sarisaring sayaw sila na tinatawag nilang sayaw kamote, sayaw pagong, sayaw pangingibig sayaw pakikihamok at iba pa na may kahabaang saysayin dito kung papaano.

Sa pag-aasawa ay inuugali ang pagkakasunduan ng mga magulang saka ang bigay-kaya na gaya rin ng sa ibang lahing gubat. Tungkol sa pagdidiwan nito ay sarisari ayon sa iba't ibang angkan ng mga ito, nguni sa mga itim na nanĝa sa bundok ng Mariveles ay ganito di umano. Nagsisipagtago sa gubat ang babae at ang mĝa abay niya, saka hinahanap ng lalaki at ng mĝa abay naman nito hangan sa masumpungan. Pagkasumpong ay ipinagsasama ang babae sa dakong pagtatapusan ng pagdidiwan na tumutugtog ang lalaki ng gansa (na isang instrumento nila) sa harap ng babae at habang lumalakad ay sumasayaw; samantalang ang babae naman ay may takip na panyo sa ulo at mukha at lumalakad

na payuko. Pagtigil ng tugtog ng lalaki ay hinahandugan ng mga kaibigan ang babae ng kanikanyang kaya. Pagkatapos ay lumalapit ang babae sa isang wari entablado na handa na kapagkaraka na may dalawang dipa ang taas at nilligid ng kanyang mga kamag-anak, saka tinatakbo at inaagaw ng lalaki na hinahawakan sa bisig at isinasampa sa itaas noong wari entablado na doon sila nauupong dalawa na magkaabrasete. Kung magkagayon ay sumasampa ang ilan sa kanilang mga kaibigan at kamag-anakan na nagsisipag-alay ng kanikanyang kaya, saka nanganananaog na kasama ang bagong mag-asawa. At pagkapanaog ay sinasalubong ng isang matandang lalaki at isang matandang babae na nangagsisilagay marahil na pinaka-inaama at ini-ina at siyang nangagpapa-ala-ala ng kanilang payo sa bagong mag-asawang yaon.

Bagay sa kanilang kapanampalatayahan, di umano; ay wari ang pagsamba sa mga bagay ng katalagahan at sa mga kaluluwa, at ang mga matanda at ang mga namatay sa kanila ay lubhang ipinakagagalang.

Ang lahing ito ayon sa kapaniwalaan ay nanganahan ditong malaong panahon hangang sa dinatnan ng lahing *malayo.*

Tungkol sa pagkaparito ng mga ito kung paano at saan nangangaling ay di masabi at hangan ngayon ay di pinagkakaisahan ng mga

mananalaysay ang bagay na ito; sapagka't anáng iba ay galing sa Aprika na nakapagpalipat-lipat sa pulo't pulo hangang Nueva Ginea at mula sa Nueva Ginea hangang dito, at anáng mga bagong mananalaysay ay hindi, kun di ang mga ito'y kaibang lahi ng mga itim sa Aprika at talagang tagarito sa Kasilanganan.

Ikalawang Pangkat.

Lahing Pilipino

Maliban sa mga *itim* ay palwang lahing *malayo* na ang nanganganahan dito na may halo marahil na kaonting *indonesiano*, at ngayo'y siyang mga kinikilalang pilipino.

Ang lahing ito ay nababahagi ngayon ng tatlong malaking bahagi: Una'y ang mga taong nagsipangubat na di napasaklaw sa kapangyarihan ng mga taga ibang lupain, ikalawa'y ang mga moro ó kumikilala kay Mahoma at ikatlo'y ang mga nagsipagkristiano.

Ang tatlong bahaging ito ay paraparang napapangkat ngayon ng lipilipi at angkan-angkan.

Ang unang bahagi, na sa mga taong gubat, ay lubhang marami ang pagkakapangkatpangkat; nguni't ang mga lubhang kilala ay ang Igorot Ilongot, Tingian, Gaddan at Kalinga dito sa Luzon, ang Tiruray sa Mindanaw at ang Tagbanua sa Palawan. Ang pagkakapangkatpangkat ng mga taong ito ay pinagkaroonan ng iba't ibang isipan ng mga tanyag na mananalaysay. Anáng Profesor Blumentrit, sukat dito sa kalusonan at kabisayaan ay napapangkat ang mga ito ng tatlong pu't anim na lipi bagá man kalakip na pati nang sa mga itim, at anáng mga mananalaysay na Jesuita ay

dadalawang pu't anim, at sa bilang na ito ay may binangit pa ang mga Jesuita na di ibinibilang ng Profesor Blumentrit sa kanyang salaysay na gaya rin ng Profesor Blumentrit tungkol sa binangit ng mga Jesuita; ano pa't kung idadagdag ang mga binangit ng mga Jesuita na di naibilang ng Profesor Blumentrit sa kanyang pagkatala ay hihigit pa nga sa tatlong pu't anim na bilang niya. Nguni't hindi lamang ito, kundi dumating dito ang mga Americano at pinagsikapan ding masiyasat itong iba't ibang liping nagsisipangubat, na sa mga sumiyasat at nakakita ng mga ito ay di maliligtaan sina Dr. Barrows, Comicionado Dean C. Worcester, John C. Foreman, Dr. M. L. Miller, Capitan Charles E. Nathorst, at Capitan Samuel D. Crawford at di rin nangagkaiisa ng isipan bagay sa mga liping ito; sapagca't ani Dr. Barrows ay tatatlo ang liping malayo rito at kung bagá man anya't marami ay angkan lamang ng tatlong ito ang iba, samantala namang ang sa Comicionado Dean C. Worcester ay anim ang liping malayong narito at anáng iba ay isang gayon; ano pa at iba't iba. Kung alin ang matuid sa mga salaysay noong mga una sampu nitong mga huli ay di natin masabi at hangang ngayon ay di pa lubos na kilala ang boong paraa't ayos ng pamumuhay niyang mga taong gubat na nabangit baga man masasapantahang di lubhang magkakaiiba.

Ang ikalawang bahagi na sa mga moro, ay

gaya rin ng sa mga taong gubat na napapangkat ng lipilipi at angkan-angkan, na ang iba'y sa Dabaw, ang iba,y sa Samboanga, ang iba'y sa Kottabato at ang iba'y sa iba't ibang dako ng Hulo't Mindanaw na pawang may kanikanyang ngalan. Ang mga ito ang may lalong malinaw na kasaysayan kay sa lahat ng lipi rito sa Pili. pinas, dahil marahil sa maagang pagkasulong nila sa katalinuang pakamahometano at pagkapag-ingat nila ng kanilang mga alamat at mga ala-ala ng dating pamumuhay ng kanilang mga ka-nunuan. Tungkol dito ay di dapat ligtaang basahin ang salaysay ni Naajeb M. Saleeby sa kanyang aklat na kasusulat pa lamang.

Ang ikatlong bahagi, na sa mga nagsipag-kristiano at siyang mga liping tinutukoy ko sa kasaysayang ito ay masasabi nating may walong lipi ang dami na dili iba't itong mga sumusunod: Ang *Bisaya*, na mga taong nanganananahan sa maraming mga pulong napapagitan sa Luzón at Mindanaw, sa makatuid baga'y sa mga puló ng Panay, Negros, Leyte, Samar at ibapa; ang *Tagalog*, na nanganananahan sa kalagitnaan ng Luzon at nakakalat sa mga lalawigan ng Maynila, Batangan, Kabite, Laguna. Bulakan, Bataan, Nueva, Ecija at iba pa; ang *Kapangpangan* at *Pangasinan* na nangakakakalat sa mga kapatagan ng kahilagaan nitong Luzon; ang *Ilokano*, na nanganananahan sa may dakong kalagitnaan ng hilaga't kalunuran ni-

tong Luzon; ang *Kagayan* na nangagsasalita ng wikang Ibanag at nangananahan din sa Kagayan; ang Bikol na nangananahan sa Kamarines at sa mga lalawigan ng Sorsogon; at ang *Sambal* na nangananahan din sa Sambales. Dito'y di na kabilang ang ibang lipi na nanga sa Nueva Viskaya, sa pulo ng Batanes at Kalamianes dahil sa kaliliitan.

Ikatlong Pangkat.

Ang Pagkaparito at Pinangalingan ng Lahing Pilipino.

Ngayon ngang batid na natin ang dinami-daming nitong mga lipilipi at angkan-angkang nanganananahan dito na pawang kinikilalang pilipino ay di natin maliligtaan na di maitanong kahi't sa sarili kung ang mga ito ay katutubo rito ó kung bakit nangaparito at saan nangangaling.

Sa pagkakatutubo rito, ng mga taong ito anang manga mananalaysay ay hindi at bago pa nga mandin ang mga ito ay ang mga *ita* muna ang nanganahan dito; sapagka't di nga naman mangyayari na ang isang lahing mahina na gaya ng mga ita ay mahuli pa isang lahing may kaonting kalakasan. Nguni't mula pa sa kaunaunahang dako hangang sa panahong ito ay hindi kaila na ang tao ay laging nagsikap ng ikabubuti't ikagiginhawa ng sarili na kung di nga masiyahan sa kanyang bayan ay dumadayo sa iba; kaya't hangang ngayon ay may mga taong gubat na nagpapabuhatbuhat ng tahanan dahil sa paghanap ng lalo't lalong mabuting lupa ó ng dakong lalong maginhawa sa kanyang pamumuhay, at maging sa mga matalinong bayan man ay gayon din, at nariyan ang Australia na pinamamayanan

ng mga Ingles: at—ang mga lupang Pilipinas, na halos lahat ng pulo't lalawigan ay sagana sa mga halama't pananim, sa mga kayamanan at sa balang ikabubuhay, ay di mapagtatakhang pamayanan ng lahing ito.

Kung paano ang pagkapasimula ng pagkakaparito ng mga ito ay di natin masabi at walang aklat na makapagpatotoo, datapua't ang mga pagkakaganiganito ng mga tao noong unang dako, na nangapapalipat sa ibang mga pulo't lupain ay di kaila sa mga kasaysayan, at nariyan ang mga aklat nina Ratzel, Ellis, John Dunmore at ibp. Noon ngang una na di pa lubhang kilala ang katalinuan sa pagdadagat at wala pang kagamitan, kungdi ang mga sasakyang may layag lamang ay madalas nangyayari sa mga magdadagat na kung totoong nangapapalaot sa dagat at inaabot ng pagbabago ng hangin ay nangapapaligaw hangang sa másadsad sa ibang lupain, at mangyare, kung hindi na mangakabalik at kabubuhayan naman ang lupaing kinasadsaran ay natutuluyan ng doon mamayan, ó kung sakali mang nangakabalik at sa ganang kanila ay lalong maginhawa ang lupaing kinasadsaran nila kay sa lupa nilang tinubuan ay nangyayari ring pinagbabalikan at nag-aanyaya pa ng kanilang mga kamag-anak at kakilala. Ito nga ang matuid na masasapantaha natin, na dahil ng ikinaparito ng mga taong ito, at dito'y di natin maliligtaang di bangitin na pinakahalimbawa ang sali't saling sabi

ng̃ mg̃a Tagakaola at mg̃a Bagobo sa Mindanaw na anila'y sadsad lamang sila sa lupaing kinatatahanan nila ngayon at ang kanilang pinangalingan ay isang lupaing malayong malayo. Hindi ko na bangitin ang lubhang maraming mg̃a pangyayaring ganito sa iba't ibang lupain at totoong makapal.

Bagay naman sa pinangalingan ay masasabi nating wala ng̃ iba kundi ang mg̃a kalapit lupain At dito naman sa mg̃a kalapit lupain ay wala ng̃ ibang masasapantaha, liban sa mg̃a lupang nasa dakong timog, na dili iba't ang kamalayahan dahil sa siyang mg̃a tang̃ing bayan na kahuad sa kulay tikas at anyo, kakapatid sa wika at kaayon sa halos lahat ng̃ ayos at paraan ng̃ pamumuhay ng̃ mg̃a Tagarito. Saká anang mg̃a mananalaysay, siyang sali't saling sabi ng̃ mg̃a tao rito, na ang mg̃a nabangit na lupain ang pinangalingan ng̃ mg̃a kanunuan nila. At bagay rito ay may salaysay si P. Colin na anya'y: "May isang taga Kapangpang̃ang nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng̃ kanyang sariling wika at siya'y nakisagót na parang siya'y ipinang̃anak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng̃ isang matanda na kayo'y mg̃a inapó ng̃ mg̃a nagsi-alis dito noong unang dako na nang̃amayan sa ibang lupain at di na namin nang̃abalitaan."

Ng̃uni't may isang bagay na hindi lahat ng̃

tao rito ay Kapangpangan ó Tagalog mang ó Bisaya kaya, kung di may taong gubat at may taong bayan, may Igorot at may Tingian, may Tagalog at may Bisaya at marami pa.

Ang kadahilanan nito, sa akalà ko, ay sanghî sa pagkakapangkat pangkat ng mga bayan malayo (ó lahing pinangalingan ng mga Tagarito) saká ang pagkakapangkat pangkat pa uli rito.

Kung ating ngang lilingunin at lilimingin ang kamalayahan na pinangalingan ng mga Tagarito ay matatanto nating unauna na doo'y may kinikilalang tatlong uri ng tao na dili iba't ang *orang benúa* (ó taong gubat), ang *orang-laut* (ó taong dagat) at ang *orang-malayo* (ó taong bayan). Sa una na *orang-benúa* ay masasapantaha na siyang pinangalingan ng ating mga taong gubat, na dili iba't siyang sapantaha ng mga kilalang mananalaysay ngayon. At ito'y mapaniniwalaan dahil sa pagkakaparis ng pamumuhay ng mga ito sa pamumahay ng mga iyon: maliban marahil ang iba nitó, na gaya ng Tingian at iba na sa akala ko'y kauri rin ng mga lahi ritong kristiano ngayon na nagsipangubat lamang dahil sa pag-ibig marahil na manatili sa kanilang kalayaan at sa ganito'y náurong sa pagsulong sa katalinuan.

Tungkol sa *orang laut at orang malayo* ay di mapagtatakhang siyang pinagmulan ng mga taong bayan dito ayon sa kanilang ayos at paraan nang pamumuhay.

Bukod dito ay dapat ding tantoin na ang kamalayahan (maging taong—gubat ó taong dagat ó taong bayan) baga man supling sa isang lahi (sa lahing Mongol anáng mga mananalaysay) ay pangkat pangkat din, dahil sa nangamamayan hiwahiwalay sa pulo't pulo, na ang iba'y sa Sumatra, ang iba'y sa Java, ang iba'y sa Celebes at ang iba'y sa iba't ibang pulo, bukod pa sa nangatira sa kapatagan ng Malaka, at mangyare—sa pagkakapulopulo at pagkakahiwahiwalay na ito ay nagkaiba't iba ng kaonti at sapagka't ang mga Tagarito, sa akala ko, ay hindi galing sa iisang angkan ng mga yaon, kundi sa iba't iba ay kaya naman iba't iba rin ang mga lipi rito, bukod pa nga sa dito ma'y nagkapulopulo at nagkahiwahiwalay pa uli.

Tungkol sa mga moro sa Magindanaw ay masasapantahang siyang mga huling naparito at ayon sa kapaniwalaan ngayon ay siyang mga kasabay ó kasunod ng mga taga malayang nagsipamayan sa Borneo noong dakong 1400.

Ikaapat na Pangkat.

Dating Pamamayan ng mğa Tagarito

Bago nagpuno ang mga taga Europa dito sa Kapuluang Pilipinas, ay may sarili ng paraa't ayos ng pamumuno ang mga tagarito. Ang paraa't ayos ng pamumuang ito ay di kagaya ng sa iba't ibang lupain na may isang dakilang puno ó pangulo na kinikilala, kundi sa bawa't pulo at lalawigan ay maraming pangulong may kanikanyang kampon at sakop na nayon-nayon at lipi-lipi. (1) anopa,t, kaparis din ng pamunuan sa España bago nangagpaka-panginoón doon ang mga Romano't Godo.

Ang bawa't pangkat ng pamahalaan ay tinatawag na isang *balanğay*. Itong salitang balangay ay pangalan ng sasakyang-dagat na di umano'y siyang nilulanan ng mga taga Malaya sa pagparito, (basahin ang pangkat na sasakyan) at ang dami ng mga taong sakáy sa bawa't isa nito ay tinatawag na isang balangay na dili iba't siyang

(1) Ang ganitóng ayos nğ pagkakahiwahiwalay ng pamunuan dito ay minagaling ni Rizal. Anya'y kung napasa kapangyariban nğ isang katao lamang ang pamunuan dito nang panahong yaon, at anomang bagay ay isasangumi sa isang lugar, ay magiging mabigát sa bayan-bayan, at sa akala ko rin, dahil sa nang panahong yaon ay wala pa ritong telefono, telegrama at mğa kasangkapang nagagamit sa madaling pagsasangúnian.

nátatag na isang pamahalaan. At sapagka't may malalaki't maliliit na sasakyán ay nagkamalalaki't maliliit namang balangay ó pámahalaan.

Ang bilang ng mga tao sa pinakamunting balangay ay limang pú at sa pinakamalakí ay umáabot ng hangang pitong libo.

Ang ibang mga balangay ay magkakasundó at hangang sa naglalakip-lakip (1) upang kung salakayin ng mga kaaway ay huwag masupil; nguni't ang pagkakálakip na ito ay sanhi ng pagkakasunduan at hindi ng pagsasáilaliman ng isa't isá: ano pa aga't bawa't balangay ay may kanya ring sariling pangulo, liban na sa panahon ng digma na pumipili ng isang mangungulo sa kanilang lahat.

Ang pangalan ng pangulo sa bawa't balangay ay *Dato* na ang kahulugán sa wikang Malaya (ani Dr. de Tavera), ay nuno ó lelong: ano pa nga't dito'y ating mapagnilay na ang ayos sa pámunuan ay isang pamumuno sa gulangan. Itong tawag na *Dato* na pangulo ay nanánatili pa hanga ngayón sa Holó't Mindanaw. Ang pangulo namang nagpupuno sa samasamang balangay ay nagkakapamagát ng *Laca* ó *Raja* ó *Ladya* ó *Radja*. Mula ng lumitaw ang *maho-*

(1) Ani Rizal, ay di malayong ang ganitóng paglalakip ay malaon nang inúugali rito, at sa katunayan (anya'y) ang pangulo rito sa Maynilá ay pinakapangulong *General*, ng sultán sa Borneo; ayon sa patotoó ng mga kasulatan noong siglo XII.

matismo (pananalig kay Mahoma) ay ginamit ang salitang *sultán*. Di umano'y may nagpápamagat din ng *Hari* na siyang dating kapangalanán sa mga dakilang pinuno sa India, at ang kahulugan sa sanskrito, ani Dr. de Tavera. ay Brahma, araw, Vishnu.

Ang pamumuno ng pangulo ay paratihan ó sa tanáng buhay. At ang pagkapuno't pagkamáginoo ay minamana ng anák at kung sakaling wala, ay mga kapatid ó kamag-anak na malapit, ang humahalili. Ang tungkulin ng mga ito ay pagpunuan ang kaníkanyang sakop at kampon at tuloy lingapin ang kanikanilang usapín at kailangan; at ang sabihin namán ng mga ito ay iginagalang at ginaganap ng kanikanyang sakop na mga tao. Iginagalang din ang mga kamag-anak at inapó ng mga puno, na kung baga ma't hindi nakapagmana ng pagkapuno ay pawang ibinibilang namáng taong-mahal at ipinakatatangi sa mga taong karaniwan. Kung paano ang kamahala't pagkamaginoo ng mga lalaki ay gayon din ang sa mga babae (1).

Sa mga balangay na nabangit ay may tatlong kalagayan ng tao: Una'y ang mga mahal

---

(1) Ani Rizal ay naáayon sa kautusán ng katalagahan (naturaleza) ang pag-uugaling itó ng mga dating pilipino, na higit kay sa mga tagá Europa na nawawalán ng kamahalan ang babae kung nagsasawa sa mababa kay sa kanya, dahil sa isinasalalaki amang ang kamahla't kababaan. Anya'y isang katunayan ito na ang mga babae nga rito'y pinagbibigyan na mula pa noong una.

na pinamamagatang *Maginoo* ó *Ginoo*; ikalawa'y ang mga nakaririwasa na pinamamagatang *timawa* (ó payapa) at anáng ibang mga mananalaysay ay *maharlika* ang pamagat, na sa wikang Malayo ani Dr. Tavera ay *laya* ang ibig sabihin; at ikatlo'y ang mga alipin na sa Bisaya'y *oripun*.

Ani Colín, ang mga lalaking may mahal na uri ó mga *maginoo* ay nagpapamagat din ng *Gat* ó *Lakan*, gaya ng *Gat Maitan*, *Lakán Dula* at iba pa at sa mga babae nama'y *Dayàng* gaya ng *Dayang Mati*. Anang iba'y naging karaniwang kasambitan din ang ating kinaugalian pa hanggang ngayong *mama* (amain) ó *mang* sa mga lalaki at ang *ale* sa mga babae.

Sumusunod sa uring ito ang mga *timawa* (payapa) ó *maharlika* (laya). Ang mga ito'y tangi sa ibang uri na walang sinasailaliman libang sa kanilang Dato ó pangulo. Hindi rin nangagsisibayad ng buwis at ang paglilingkod na ginagawa ng mga ito ay ang tungkol lamang sa naayon sa *ugali*. Itong *ugaling* tungkulin nila, ay ang sumunod sa utos ng pangulo ó puno sa panahon ng digma: kaya't ang mga ito ang siyang nangagsisibuo ng kawal ó hukbo ng balangay at sa ganito'y may pamagat na *kabalangay*. Bukod dito ay tungkulin din nila ang tumulong sa pangulo ó Dato kung panahong nagbubukid ó umaani at gayon din sa pagtatayo ng bahay, sa

pag-gaod sa sasakyan niya kung sakaling naglalayag nguni't sila'y pawang pakain sa loob ng boong panahong kanilang ipinaglilingkod.

Ang sumusunod sa nangabangit ay ang mga *alipin*, na sa Bisaya'y *oripun*, at ang mga ito'y may dalawang kalagayan ng pagka-alipin: ang *aliping namamahay* at ang *aliping sagigilir*: itong hulí sa Bisaya'y tinatawag na *ngalon*.

Ang *aliping namamahay* ay pinagbibigyan pakundangan. Ito'y may bahay na sarili; kaya't may pamagat na *namamahay*, at sa panahong kinakailangan lamang naglilinkod sa panginoon, at ang paglilingkod na ito ay sa pagbubukid at pag-aani ng kanyang panginoon, at gayon din sa sasakyan kung sakaling naglalayag. Kailangan din tumulong sa pagpapagawa ng bahay ng panginoon at tuloy naglilingkod sa bahay nito kung sakaling may panauhin, ano pa nga't tungkulin ng *aliping namamahay* ang maglingkod sa panginoon kailan ma't kakailanganin; nguni't natatangi sa ibang alipin dahil sa may sariling bahay at saka hindi naipagbibili. Wala ring namang bayad sa paglilingkod, at sa madaling sabi ay siyang mga tinatawag nating *kasamá*, *bataan*, *kampon*, *tao* at ipa pa. Nakalilipat din naman ang aliping ito sa kalagayang *timawa* ó *maharlika* kung nagbabayad sa kanyang panginoón ng katampatang halaga na ayon sa kaugalian.

Ang *aliping sagigilir* ó *ngalon* ay siyang tu-

nay na alipin na ang iba'y sa tanang búhay at sa akala ko'y tinatawag na *sagigilir*, dahil sa di nakalálayo sa gilid ó paligid ng panginoon. Ang pagkakapagíng alipin ng mga ito ay dahil sa pagkukulang sa Dato ó pang-ulo, dahil sa pagdidigmaan, pakikipag-usapín at gayon din sa pagmutangan at ibp.

Ang mga alipin ito ay siyang pinakamalaking yaman ng mga tagarito, dahil sa nákakatulong nilang malabis sa kanilang nga bukira't hanap-buhay, at ang mga ito'y náipagbibili't náipagpapalit ng isang panginoon sa ibang pangi. noon, ng isang bayan sa ibang bayan, ng isang lalawigan sa ibang lalawigan at ng isang pulo sa ibang pulo. Gayon man, ani Argerzola (sabi ni Rizal), ay hindi lubhang hamak ang pamumuhay ng mga alipin itó, dahil sa kasalong kumakain sa dulang ng kanilang panginoon at hanggang sa naáaring mag-asawa sa kabahay ng panginoon, maliban na sa ilang masamang panginoon, na saa't saan ma'y di nawawalâ. Nguni't ayon sa salaysay ng ibá (wika rin ni Rizal) ay lumubha ang kalagayan ng mga aliping ito nang masakop ng España ang mga tagarito hangang sa ang iba'y nangagpakamatay sa gutom at ang iba'y nangagpakamatay sa lason, at pinatay ng ibang iná ang kanilang anák sa panganganák (Basahin ang paaninaw ni Rizal sa dahong 295 ng aklat ni Morga).

Ang mga anák at inapó ng mga aliping itó, magíng *namamahay* at magíng *sagigilir* ay nagmamana ng kalagayan ng magulang, na siyang dating kaugalian sa halos lahat ng lupaing malayo. At ang pagkaalipin nitóng mga aliping *namamahay* at *sagigilir* ay sari-sari, dahil sa mayroong buó ang pagkaalipin, at mayroong kákalahati at mayroon namang ikapat na bahagi lamang. Ang dahil ng pagkakaganito ay mababasa sa pangkat ng kaugaliang pinanununtunan sa mga kapaslangan at sigalutan.

Ikalimang Pangkat.

Dating Pananamit
At kalinisan sa katawán nğ mğa tagarito

Noóng unang dako ang mgà tagarito ay magkakaibá ng pananamit: na anó pa,t, sa Luzón ay iba sa Bisaya'y iba at gayon din sa ibang dako.

Ang pagkakáganitó marahil ay sapagka't galing sa iba't ibang dako ng Kamalayahan ang mğa tagarito at inugali ng isa't isa ang pananamit sa kanikanyang bayang pinangalingan.

Dito sa Luzón (sa ilang lalawigan marahil) ay nananamit ang mga lalaki ng *kangan* (barong *azul*) na lagpas ng kaunti sa baywang, isinasara sa harap, walang liig at maikli ang mangás; nguni't may nagsusuot din ng kulay itim. Ang sa mğa maginoo'y kulay-pulá at sa India pa nangagaling. Bukod dito'y nagbibigkis sa baywang ng isang kumot na tulóy ibinabahag; ang hita'y litaw, ang mğa paa'y walang suót at ang ulo'y walang takip maliban sa isang makitid na panyo na mahigpit na itinali sa noó at kimót-kimutan na pinangangalang *potong* ó *putong*. Ang *putong* na ito ay iniíkid ng sari-saring paraan, na kung minsa'y wari *turbante* ng mga *moro* na walang *bonete*, at kung minsan nama'y nakapulupot na parang kubóng ng *sombrero*. Ang nagmámatapáng ay nag-

lálawit ng mga dulo ng panyóng ito na pinaá-abót hangang sa batok. Sa kulay nang panyo ay napagkikilala ang pagkapuno, dahil sa siyang ginagamit na pinakasagisag sampu sa kanilang pakay at kataasan. Ang sino mang hindi pa nakakapatay (marahil sa digmâ) ng isa man lamang, ay hindi tinútulutang gumamit ng *putong* na pulá at kaya't makagamit ng ikid ó pugong na parang *corona*, ay kung nakápatáy na ng pitó Ang pinakadagdág na kasuutan ay isang mainam na nakukulayang kumot na isinasalabat sa balikat, saka ibinubuhol sa may ibaba ng bisig, at ang káyong dinaramit ay sutla't babarahin. Bagay naman sa paghihiyas ay nangagkúkuwintás ng tinanikalang ginto na iníkid sa liig at ang pagkakákawing-kawíng ay gaya ng sa mga taga Europa; nangagsusuót sa bisig at galang-galangan ng kalombigas (pulsera) na gintong tinipi at may anyóng sarisari, na tuloy sinása-glitan ng mahahalagáng batóng kawigin at ágata, puti't bugháw ang mga pinakamahál. Anáng iba'y gumagamit din ng garing; at sa mga daliri naman ay nangagsisingsing ng ginto't iba't ibang bató.

Sa ibang dako naman (sa katagalugan marahil) ay may kaibhán dahil sa nangagbabaro at nangagsásalawal ang mga lalaqui, at kung may pinaróroonan ó napasa sa simbahan (sa pagparoon lamang sa mga simbahan, sa akalá ko) ay nananamit ng isang kasuutang kulay itim na kung tawagi'y *sarampuli*. Ang kasuotang ito'y mahaba na abot

hangang paa at ang mangas ay makipot na di umano'y isang kasuotang lubhang mahinhín. Kung isuot ito ng̃ mg̃a tagalog ay buo at parang sapot, na ano pa't sa ulo pinapagdáraan at isang kasuotang karaniwan. Ang mg̃a babayi naman ay nang̃agbabaro at nang̃agsasaya, at kung may pinaroroonan (sa pagpa sa simbahan din marahil) ay gumagamit ng̃ isang pantakip sa ulo na abot hangang paa at kulay itim ang pinakapipiling kulay, saká nang̃agtatapis; ng̃uni't ito'y higit na inuugali sa katagaluga't kapanayan kay sa kabisayaan. Bukod dito'y nang̃aglalagay sila sa buhok ng̃ pusod na tangalin (postizo) na ang ipinang-aalalay ng̃ lalaki't babae ay ipit na ginto ó pilak na may batóng *perlas* ó *diamante* sa pinakaulo, at kung hindi naglulugay ng̃ buhók ang lalaki ay nagtatalí sa noo ng̃ panyô na kung tawagi'i *purug*, at ang mg̃a babae namán kung napasasadaan ay nang̃agsasalakot na ang tawag sa Bisaya'y *sarok*.

Sa lalawigan nang Sambales, ang lalaki'y nag-aahit ng̃ buhók sa harapán ng̃ ulo at sa kaymotan ay nag-iiwan ng̃ isang kumpól na lugáy na, aní Rizal, ang ayos na ito ng̃ pagbubuhók sa Sambales at ang pananamit ng̃ mg̃a taga Bisaya, ay nahahawig sa *kimono* Hapón. At ang mg̃a babae sa lalawigang itó ay nang̃agbabaro ng̃ sarisaring kulay at nang̃agsasaya rin, at ang mg̃a may mahal na uri ay nang̃agkukundiman, nang̃agsusutla at nang̃ananamit ng̃ iba't ibang káyo na

pinamumutihan ng ginto at ng sari-saring gayák na palawít; nangagkukuwintas ng tinanikalang ginto, nangagkakalombigas (pulsera) sa galang-galangan, nangaghihikaw sa tainga ng makapal na tiping ginto at nangagsisingsíng sa daliri ng ginto rin at sari-saring hiyás.

Sa Katanduanes naman ay nangagsasaya ang mga babae ng ayon sa ugali ng mga taga Bisaya, nangagsisigamit ng mahahabang balabal, ang buhók ay pusód, na mainam ang pagkasuklay at sa noo'y may sintás na nababatikan ng ginto, na ang luwang ay dalawang dali. Sa bawa't tainga ay nakahikaw ng tatlo, isa sa kaugalian ngayon at ang dalawa'y sa may dakong itaás na magkasunód: at marahil ay ang mga ito rin an sinasabi ni P. Chirino na nagsisipaggayák ng kakatwa sa bukong-bukong.

Ang mga taga Bisaya naman ay nangaggugupit ng buhók na kagaya ng sa dating kaugalian sa España at nangagpipinta sa katawan ng sari-saring anyô at kulay. Ang pagkakapinta'y mainam at bagay-bagay at anang iba'y hindi lamang katawan ang pinipintahan kundi pati ng baba't kilay. Ang paraan ng pagpipinta, bago gawín, ay ginuguhitan muna ng mángangatha ng akalang maáayo't mábabagay sa katawan at gayon din sa pagkalalaki ó pagkababae, saka pinipintahan. Ang panguhit na ginagamit ay kawayang parang *pincel* na matulis ang dulo at siyang ipi-

nangduduro hangang sa lumabas ang dugo, saca binubúdburan ng pulbós, ó kung dili ay usok ng sahing na maitim, na kailan ma'y di na mangungupas. Hindi pinipintahang bigla ang boong katawan, kundi bahabahagi, at datiha'y hindi muna nagpipinta hangang hindi makapapamalas ng anomang katapangan. Ang mga bata'y hindi nagpipinta, nguni't ang mga babae ay nagpipinta ng Isang boong kamay at ng bahagi ng ikalawá. Dito sa pulo ng Luzón ay nangagpipintá rin ang mga taga Iloko, hindi lamang lubós na kagaya ng sa mga taga Bisaya. Sa paghihiyás ay nangaghihikaw ng malalaking hikaw na ginto at garing at nangagkákalombigas, sa ulo'y nangakakulubóng ng ukáng wari *turbante* na may batíkbatík na ginto; nangagbabaro ng makipot at mahaba na walang liig, at sa harapán isinásará. Hindi nangagsasalawal, kundi bahág lamang na ibinibigkis sa harapán. Ang mga babae'y may magagandang anyo't kilos, malilinis at makikisig na lumakad; ang buhok ay maitím mahaba at nakapusód, nangakatapi sa baywang ng kayóng sari-saring kulay at nangakabaro ng walang liig; hindi nagsisipagsuot sa paa, nguni't nangaghiyas na nagsisipagkuwintás ng ginto, nagsisipaghikaw at nagsisipagkalombigas.

Bagay namán sa kalinisan, lalaki't babae at lalo na ang mga máginoo, ay totoong malinis sa kanikanyang katawa't bihis; nangagpapaitim

na mainam ng buhók na nagsisipaggugo at nagsisipaglangis ng lingáng may pabangó. Sa ngipin ay lubhang maingat na lahat, na mula sa pagkabata ay pinapantay ng mga bato't iba pang mga kasangkapang pangkiskis at pinaiitim hangang sa tumanda, na tuloy sinasaglitan ng ginto at nililinis pagkakain at pagkakagising.

Bata't matanda ay naliligo sa mga ilog at sa malaking bangbang na, ani Morga'y, kahit sa anong oras, dahil sa di umano'y inaaring pinakamainam na kagamutan: kaya't pagkapanganak anyá ng babaye ay agád naliligo at pati bata'y pinaliliguan din (1). At ani Colin, ang karaniwang oras na ipinaliligo ay sa pagkalubóg ng araw, pagkatapos ng gawain at sa pangagaling sa pakikipaglibing na naging kaugalian din sa Hapón. Saka kung naliligo ay mahinhing naúupo na inilúlubóg ang katawán hangang sa lalamunan na nangagpapakaingat upang huwag maging tudláng ng matá nino man.

(1) Ani Rizal, ay di lubhang mapaniniwalaan ito dahil sa pinakaiingatan ng mga tagarito ang maligo sa tanghali, pagkakain, pagká bagong kalilitaw ang sipon at pagká pinápanahón ang babaye at iba pa.

Ikaanim na Pangkat.

Kaugaliang pinanununtunan sa mg̃a Kapaslang̃an at Sigalutan.

Palibhasa't ang mg̃a Tagarito ay nang̃amamayan at may mg̃a tatag na pamahalaan ó balang̃ay ay may mg̃a hukom at tuntunin ring pinanunuuntunan.

Itong mg̃a tuntuning pinanunutunan sa kanikanilang balang̃ay ay pawang alinsunod sa kanilang mg̃a alamat at kaugaliang kinagisnan (1) na di binabago at mahigpit nilang tinatalima. Datapuat di umano'y may mg̃a pang̃ulo rin namang nagsisipaglagda ng̃ mg̃a kautusan, saka itinatanyag sa bayánbayán nang isang mánanawag na pinang̃ang̃anlang *Binhahasan*. Sa pagtatanyag, di umano, ay nagdádalá ng̃ isang bating̃aw na tinutugtog upáng mapag-alaman ng̃ mg̃a tao.

Ang mg̃a hukom sa mg̃a usapin nila ay ang

(1) Ani Rizal ay siyang lalong mabuti, dahil sa siyang nakapagpapayapa sa mg̃a tao, sapagkat, anya'y may higit na tibay ang ugali kay sa isang kautusang nasusulat ó nalilimbag, lubha pa't itong kautusang nasusulat ay naipananaksil ng̃ mg̃a may kapagyarihan. Ang katibayan, anya ng̃ isang kautusan ay wala sa pagkakalimbag sa isang dahon ng̃ papel, kung di na sa pagkalimbag sa ulo ng̃ magsisiganap, málaman mula sa pagkabata, maayon sa kaugalian at lalong lalo ng̃ kailang̃an na mátatag ng̃ walang pagkabago. Ang Tagarito ng̃â, anyá, mula sa pagkabata ay nakatátanto ng̃ kanilang mg̃a alamat, nanunuhay at lumalaki sa pang̃anorin ng̃ kanilang mg̃a kaugalian, at hindi gaya ng̃ayon na nagtatatag ng̃ mg̃a kautusan sa bayan na di man lamang nalalaman ó naunawa at madalas pang binabago.

kanikanilang pinakapangulo (1) na kung minsa'y nagiisa at kung minsa'y kasama ng isang datò sa balangay ó ng isang maginoo sa nayon: at ang pangulo sa balangay ay may sakdal na kapangyarihan na maaaring gumawa ng ano man na walang sanguni sa iba, at sa ganito, ang magkulang sa kanya ay naparurusahan niya ng kamatayan ó pagkaalipin ó pagbabayad kaya ng isang gayon.

Ngunit sa pagmumungkahian at mga sigalot ng magkakasambahay ó ng magkakamag-anak ay karaniwang ang matatanda na lamang sa nayon ang pinagsasakdalan na siyang humuhusay at ganap na dinidinig naman ng mga may sigalot.

Sa pagpaparusa naman ay walang bilibid ó bilanguang gaya ngayon, kundi ang kaugaliang parusa na inilalapat sa nagkasala ay ang pagbayarin ng isang gayon ó alipinin kaya at kung totoong mabigat ay nilalapatan ng parusang kamatayan. At upáng matanto ng manbabasa ang mga tuntunin sampú ng mga salang kinalalapatan ng mga parusang nábangit ay aking ihahanay dito sa sumusunod.

(1) Ngunit ani P. Placencia ayon sa salaysay ni Dr. T. H. Pardo de Tavera, kung may hilig sa kanino man ang pangulo ay pinipili sa ibang balangay ng mailalagay na pinakahukom at di umano'y may mga kilalang gayong tao na humahatol ng walang hilig.

Sigalot nğ mğa pangŭlo sa dalawang balangğay

Kung ang mga pangulo sa dalawang balangay (na magkasundô marahil) ay magkaroon ng ano mang sigalot ó usap ay pumipili sa ibang balangay ng isang pangulo na mailalagay nilang pinakahukom upang humatol sa kanila ng walang hilig; sa pagka't bagá man sa iba't ibang balangay ay may iba't ibang tuntuning pinanununtunan ay halos magkakáayon di umano. (1)

Pag-aasawa sa taga ibang balangğay.

Kung ang isang maharlika ó timawà (maging lalaki maging babae) sa isang balangay ay mag-asawa sa taga ibang balangay ay hindi makalilipat sa balangay na tinatahanan ng magiging

(1) Ani Rizal, ay napagkikilalang may malabis na kasunduan kay sa digmaan dito sa pagkakaayon ayon ng mga tuntunin, at dî malayo, anyang, may isang malaking pagkakasunduan dito, sapagka't ang pinakapangŭlo rito sa Maynilà ay pinakapunong hukbo nğ Sultan sa Borneo. Anya'y may mğa kasulatan noong siglo XII na nagpapatotoo nito.

asawa, kungdi magbayad ng isang gayong halaga na paratang ng mga datò. Ang paratang na ito ay mulâ sa isang putol na gintô hangang tatlo ayon sa paratang ng balangay, bukod pa ang isang paanyaya sa boong balangay na aalisan. Kung ito'y hindi ganapin ay maaaring digmain ng balangay na aalisan ang balangay na lilipatan, malibang pagkasunduan na ang mga anák ng mag-asawa ay bahatiin sa kanikanyang balangay.

Katungkulan ng mga kampon sa isang balangay.

Ang sino mang kampon ay hindi bumabayad ng buis, ngunit napatutulong ng pangulo sa kanyang mga kailangan, gaya sa pagtatayô ng kanyang bahay ó sa kanyang pag-aani, sa pagbungkal ng kanyang bukid, sa paggaod sa kanyang sasakyan at ibp.; ngunit ayon sa salaysay ni Morga ay ibinubuis ng mga kampon ang kanilang naaani sa kanikanilang bukiran.

Sa Nakamatay.

Ang nakamatay ng isang alipin at humingi ng tawad ay hindi pinarurusahan ng lubhang mabigat, kungdi pinapagbabayad lamang sa panginoon ng halagá ng aliping napatay saka hinahatulan ng hukom ng iba pang parusang kanyang magalingin.

Ang nakamatay ng isang timaua ay kamatayan rin ang parusang inilalapat; nguni't kung humingi ng tawad ay inimurong ang gayong parusa at ipinaaalipin na lamang sa namatayan. Di umano'y kung sakaling salapi ang nagíng kahatulan ay kalahatí lamang ang ibinibigay sa namatayan at ang kalahatí ay sa hukom.

Datapua't ang nakamatay ng pangulo ó maginoo ay pinapatay ng walang patawad at ang mga kaalam ay pawang inaalipin sampû ng kanilang mga anák.

Paghuli sa magnanakaw.

Upang hulihin ang mga magnanakaw ay tinatawag ang mga pinaghihinalaan, at mga pinapagsasalansan sa isang dako ng mga balaba ng dahon ó ng mga damit kaya, at kung pagkatapos nito'y

masumpungan sa salansan ang nawala ay hindi na pinag-uusig pa, nguni't kung hindi ay sinusubok sa alin man dito sa tatlong paraang sumusunod:

Una.—Dinádalá ang mga pinaghihinalaan sa isang dakong malalim ng ilog na bawa't isa'y may daláng pangpigil sa ilalim ng tubig upáng kung pasisirin ay makapanguyapit na matagal sa ilalim, at sa ganito, ang unang lumitaw ay siyang inaaring may sala. Di umano'y namamatay ang iba sa pagkalunod dahil sa takot na siyang ariing may sala.

Ikalawa.—Naglalagay ng isang bató sa isang sisidlang may kumukulong tubig, saka ipinadadampot sa mga pinagbibintangan at ang umayaw ay siyang nagbabayad ng nánakaw.

Ikatlo.—Pinapagtatangan ang mga pinagbibintangan ng tig-isang kandila na magkakasinlaki at magkakasinbigat, at kung sino ang unang mamatayan ay siyang inaaring nagnakaw.

Ang parusa namang inilalapat sa nagnakaw kung ang ninakaw ay hindi lumalagpas sa halagang apat na putol na ginto ay ipinasasauli ng hukom ang ninakaw saka pinapagdadagdag pa ng isang gayon. Kung higit sa apat na putol na ginto ay inaalipin. At kung isang kate na ginto ay nilalapatan ng parusang kamatayan ó kung dili ay inaalipin ang nagnakaw sampû ng asawa't mga anák.

Di umano'y kaugalian din naman (marahil sa ibang balangay) na sa unang pagnanakaw ay pinapagbabayad lamang ng̃ isang gayon, sa ikalawa'y inaalipin at sa ikatlo ay pinapatay ó kung sakaling pinatatawad dito sa huling parusa ay kung inaalipin sampu ng̃ asáwa't mg̃a anák. — Ng̃uni't ang anák na hiwalay sa bahay niya ay hindi idinadamay sa pagkaalipin, dahil sa isipang hindi kaalam sa pagnanakaw.

Pagsásamá

Kung ang dalawang tao ay magsamá ng̃ tiggayong halagá upang mang̃alakal, at ang may hawak ng̃ salapi ay maharang ng̃ kampon sa di kasundong balang̃ay ay katungkulan ng̃ kasamá na tubusin ang naharang; ng̃uni't kung ang pagkapahamak ay kasalanan ng̃ may hawak ng̃ salapi ay kailang̃ang isauli ang salaping naparual ó kung dili ay ng̃ mg̃a anák. At kung walang maibayad ay masasanlang pinakaalipin siya at ang kalahati ng̃ kanyang mg̃a anák sa kasamáng dapat pagbayaran.

Pagmamanahan

Sa pagmamanahan ay hindi kailangan ang testamento, kungdi sukat na ang pahimakas na bilin ng namatay sa kanino mang kaharap; sapagka't ang bilin ng magulang ay lubhang mahalagá, dahil sa kapanampalatayan na ang mga kaluluà ng kanilang nangasirang magulang at kanunuan ay kasama rin nila sa sandaigdigang ito at siyang sa kanila'y nagpapaginhawa ó nagbibigay-hirap ayon sa asal nila (basahin ang paglilibing) ano pa't sa ganito'y hindi inungali ang pagdadaya at pagsisinungaling.

Sa katungkulan.—Ang mga anak lamang sa tunay na asawa ang nakapagmamana ng katungkulan ng magulang, ano pa't kung pangulo sa isang balangay ang magulang at mamatay ay ang panganay sa mga lalaki ang humahalili at kung patay na ay ang pangalawa; nguni't kung walang anak na lalaki ay mga anák na babae ang humahalili ng papagayon din, at kung sakaling walang anak ay kamag-anak na pinakamalapit ang nagmamana, na ani Rizal, ay siya ring kautusang pinanununtunan ng mga anak-hari sa España, Inglaterra, Austria at ibp.

Sa mg̃a tunay na anák ng̃ mag-asawa. Ang tunay na magkakapatid sa ama't ina ay nagsisipagmana ng̃ magkakasindami, malibang ibigin ng̃

amá ó ng̃ iná na palamang̃an ang sino man sa kanilang anak ng̃ dalawa ó tatlong putol na ginto ó ng̃ isang hiyás kaya. Kung ang isa sa mg̃a anák ay nag-asawa sa isang uring maginoo at dahil sa kalakhan ng kanyang bigay-kayang ipinagkaloob ay makahigit sa mana kay sa kanyang mg̃a kapatid ay hindi ibinibilang ang kahigitang yaon; datapua't ang ano mang bagay na ibinigay ng magulang sa kanino mang anák maging sa pang̃ang̃ailang̃an ó hindi ay ibinibilang sa pagmamanahan.

Kung sa pagmamanahang ito ay may isang aliping nauukol sa lahat ng magmamana ay binabahagi ang panahon ng paglilingkod nito sa bawa't isa sa kanyang papanginoonin ayon sa pagkakasunduan nila. Kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin, kungdi kakalahati ó ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay pagbabayaran ng mg̃a panginoon ang paglilingkod niya sa panahon ng kanyang kalayaan ayon sa kanyang pagkaalipin.

Mg̃a anák sa una't huling asawa.—Kung ang sino man ay nakapag-asawang makalawa at kapua pinagkaroonan ng̃ anák ay nagmamana ang isa't isa sa mg̃a anák ng ayon sa mana't bigay, kaya na ukol sa kanikanyang ina, at ang pag-aari ng̃ amá ay binabahagi sa lahat na walang palamang sa kanino man.

Mg̃a anák sa tunay na asawa at mg̃a anák

sa alipin.—Kung ang sino mang lalaki ay nagka-anak sa tunay na asawa at nagkáanák pa sa alipin ay hindi nagmamana ang sa alipin; nguni't ang aliping naanakan ay pinapagiging-laya at ang anák ay pinagkakalooban ng miski ano, na kung maginoo halimbawa ang lalaki, ay isang putol na ginto ó isang alipin kaya.

Mga anák sa asawa at mga anák sa babaeng kinakasama lamang. Kung ang isang lalaki ay nagkaanak sa asawa at gayon din sa isang babaeng laya na hindi asawa ay hindi nagmamana ng magkakasingdami ang mga anák, kungdi ang dalawang ikatlong bahagi ng tinatangkilik ng amá ay iniuukol sa mga anák sa tunay na asawa at ang ikatlong bahagi ay sa mga anák sa babaeng laya na kinakasama lamang at di tunay na asawa.

Mga anák sa di asawa.—Kung ang sino man ay walang anák sa tunay na asawa, kungdi sa babaeng kinasama lamang ay nangagmamanang lahat ang mga anák at kung sakaling may anák sa alipin ay pinagkakalooban lamang ng ayon sa nabangit sa dakong una.

Kung walang kaanák-anák liban sa alipin lamang ay walang nagmamana, kungdi ang magulang ó nuno ó mga kapatid ó mga kamag-anak na malapit ng namatay at ang ipinagkakaloob lamang sa mga anák sa alipin ay ang gaya rin ng nábangit na.

Mga anák sa kaagulo.—Ang mga anák sa ka-

aagulo ay hindi nagmamamana ng ano man at inaari pang masamang uri. (1)

Sa Inaring Anak.—ang pag-aring anak sa iba ay totoong kaugalian at sa pagmamanahan ay nagmamana ng ibayong halaga ayon sa ibinigay ng ama ng siya'y ipaaring anak; ano pa't kung ipinagbigay siya ng isang putol na ginto ay magmamana siya ng dalawang putol sa pagmamanahan.

Sa Bigay---kaya.

Ang nanunungkol ng bigay-kaya ay ang lalaki at ito'y ayon sa kasunduan. Ang kasundoang ito ay karaniwang pinagkakayarian ng mg̃a magulang mula sa pagkabata ng mg̃a anak, at kung gayon ay katungkulan ng mg̃a magulang ng lalaki na ipagpauna ang kalahati ng bigay-kaya na pinanganganlang *kalabgayan* at pagdating ng araw ng pag-aasawa ay saka ibinibigay ang kalahating kabuoan na pinangangamlan *ligay ó dahik*.

(1) Ang ganitong asal sa sarisarig anak, ani Rizal, na ang mg̃a anak sa tunay na asawa ay nagsisipagmana ng̃ magkakasindami; ang mg̃a anak sa babaeng kinasama ay nagmamana ng̃ isang gayon; ang mg̃a anak sa alipin ay hindí pinamamanahan ng̃ ano man, ng̃uni't pinapagiging laya sampu ng̃ kanilang Ina; at ang anak sa kaagulo ay inaaring masamang uri-ay nagpapakilala ng̃ taos na katalinuan at bait ng̃ mg̃a dating Tagarito.

Ang bigay-kaya ay napapa sa magulang ng babae. At ang babae sa kanilang pagkadalaga ay walang ano mang tinatangkilik at kahi ma't kumikita ay sa magulang din.

Ang kasunduang mulâ sa pagkabata at may páunang *kalubgaqjan* ay kinasasanghian kung minsan ng ligalig, dahil sa kung lumaki ang mga batà at umayaw ang sino man sa kanila ay inuusap ang magulang ng umayaw dahil sa sapantahang siyang nag-udyok. Ngunit kung patay na ang magulang ng sino man ay nagsasaulian na lamang at hindi na nag-uusapin.

Kung ang sino man ay magsabi na ibig niyang mag-asawa kay gayon at sa kaarawan ay umayaw ay pinarurusahan ng mahigpit at kung mayaman ay sinasamsaman ng malaking bahagi ng yaman.

Sa Pakikiagulo

Ang salang makiagulo, palibhasa't sigalot sa sambahayan ay karaniwang sa matatanda isinasakdal, at ang karaniwang parusa na inihahatol naman ng matanda ay pagbayarin ang nakiagulong lalaki ng isang gayong halaga (1) sa asawa ng babae na

(1) Ang dating ugaling ito ng mga Tagarito, ani Rizal, ay inuugali ngayon ng maraming lupain sa Europa, at anya'y wari lalong mabuti't matuid kay sa awayin ang umagulo na ang kadalasang nangyayari ay siya pang nalalagay na katua.

pinakapantakip sa nasirang dangal. At sa minsang nabayaran ay nagsasama uling tiwasay ang mag-asawa at nililimot na ang bagay na yaon, at pati anak ay hindi inaaring' anak sa pakikiagulò.

Datapua't ang asawa ng isang pangulo na magkasala ng̃ pakikiagulo ay nilalapatan ng̃ parusang kamatayan, at ang lalaking umagulo ay pinapatay kung mahuli ó kung nakataanan ay pinapagbabayad ng̃ isang gayong halaga.

Sa Paghihiwalay ng̃ mag-asawa.

Sa mg̃a ganitong sigalot ay matatanda ang humahatol na kasama ng̃ mg̃a kamag-anakan (1) ng̃ magasawang naghihiwalay.

Kung ang mag-asawa ay naghihiwalay ay hinahati ang kanilang kinita sa kanilang pagsasama, nguni't ang dating pag-aari bago nagsama ay hindi hinahati, kungdi dinadala ng isa't isa ang kanyang dati.

(1) Ani Rizal ay makapupong magaling kay sa kautusan ngayon ng̃ mg̃a Frances at mg̃a Ingles, sapagka't anya'y wala nang iba pang magaling na humatol sa mg̃a sigalot ng̃ sambahayan na gaya ng̃ matatanda't mg̃a kamag-anakan nila na lubos na nakatatalos ng̃ kanilang pamumuhay.

Kung ang babae ang humihiwalay sa asawa upang mag-asawa sa iba ay kailangang isauli ang bigay-kaya at dagdagan ng isang gayon, na ang magsasauli nang nabangit na bigay-kaya ay ang magiging bagong asawa. Nguni't kung humihiwalay lamang at hindi upang mag-asawa sa iba ay ang bigay-kaya lamang ang isinasauli.

Kung ang lalaki ang humiwalay, maging sa pag-aasawa sa iba ó hindi man at hindi kalooban ng babae ay walang matuid ang lalaki na bumawi ng bigay-kayang ibinigay niya ayon sa salaysay ni P. Colin; nguni't ani P. Placencia ay isinasauli ang kalahati ng bigay-kaya.

Kung ang mag-asawang naghihiwalay ay may anak ay napapa sa anák ang bigay-kaya at ang nag-iingat nito ay ang mga nuno kung buhay pa ó kung dili ay isang taong mapagkakatiwalaan. Nguni't ani P. Aduarte ayon sa salaysay ni Rizal ay hindi na naghihiwalay ang magasawa kung may anak dahil sa paglingap sa anák.

Iba't ibang kapaslangan.

Ang sumira ng puri ng isang anák na dalaga ó asawa ng isang maginoo ay nilalapatan ng parusang kamatayan.

Ang mahuling mangaway ó mangkulang ay kamatayan din ang parusan inilalapat.
Nguni't kung humingi ng tawad ay pagkaalipin na lamang at kung may salapi t'ay maaaring magbayad ng isang gayon at huag maalipin, at kung gayon ay ibinibigay ang kalahati ng salapi sa ginawan ng masama at kalahati ay sa mga hukom.

Ang panunungayaw ay inaaring malaking sala lálonglalo na kung sa mayaman, sa matanda ó sa babae, at pinarurusahan ng isang gayong halaga ó kung dili ay pagkaalipin. At kung ang tinungayaw ay pangulo ó maginoo ay kamatayan ang parusang inilalapat, malibang patawarin na kung gayon ay pagkaalipin na lamang.

Ang tumingin ng walang galang sa pangulo at ibp. na gaya nito ay nilalapatan ng parusang pagkaalipin sa tanang buhay, nguni't di umano'y bihirang mangyari ito, dahil sa pinakakaingatang malabis ng mga kampon.

Kung sa gabi ay pumasok ang sino man sa bahay ng isang pangulo ó maginoo ng walang kapahintulutan ay nilalapatan ng parusang kamatayan, at karaniwa'y pinahihirapan muna, dahil sa baka sakaling ginagamit na tik-tik ng ibang pangulo; at kung sakaling matunayan na sugong tik-tik ay nilalapatan ng parusang pagkaalipin at sa nagsugo ay kamatayan, malibang magbayad ng isang gayong timbang na ginto.

Ang di lubhang malaking pagkakaalitan ó pagmumungkahian sa isang nayon ay matatanda na lamang ang pinagsasakdalan ng nagkaalit at siyang humahatol, ayon sa patotoo ng mga saksi at alinsunod sa minanang kaugalian sa kanilang mga kanunuan (1), ang hatol naman ng matatandang ito ay lubhang pinakagagalang at ginaganap nila.

Pag---uutangan.

Ang karaniwang palakad sa pag-uutangan ay patubuan, kung ang ay may utang ay may tinatankilik na sasanlain ay inilalagak na sanla sa pinagkakautangan ang kalahati sampu ng pakinabang noon hangang hindi nakababayad ng utang. Kung walang ano mang tinatangkilik at sa katampatang panahon ay di makabayad ay nagiging alipin, at karaniwa'y sa tanang buhay dahil sa lakad ng tubo.

(1) Ito'y minagaling ni Rizal, dahil anya, tao rin sa kanikanyang umpok ang humahatol at sapagka't halal kapua ng nagkakasira ay sapat makabatid ng usap, ng ugali at lubhang mabuti kay sa hukom (ngayon) na humahatol ng usap na di niya talos, at sa mga taong ang kilos, pangungugali at wika ay gayon din. Dito nga, ani Rizal, ay napagkikilala ang pagkaurong natin sa pagkakaroon natin ngayon ng lubhang maraming kautusan at pasiyang kung ano-ano, hangang sa kung minsan ay kailangang magsakdal sa kataastaasang hukuman kung sakaling di nasiyahan sa hatol ng hukom, at ang mga usapin ay nagluluat ng di ano lamang na inaabot tuloy ng mga anak, apo at pinagkakailangang paggugulan ng lubhang maraming salapi ng naapi upang magtaglay ng kaukulang hatol.

Pagbabayad nḡ Paratang.

Ang karaniwang kahatulan sa mḡa usapin ay pagbayarin. Ang pagbabayad ay ganito; na ang kalahati ng bukid at nḡ tanang tinatangkilik ay napapa sa panginoon, na tuloy paglilingkuran niya samantalang siya at ang kanyang mḡa anak ay pakain at padamit. Kung sakaling hindi makabayad sa kaukulang panahon ay nangagiging alipin: at di umano'y kung sakaling makabayad man ang amá ay sinisingil nḡ panginoon pati nḡ ipinakain at ipinadamit sa mga anák, at kung walang maibayad ay nagiging alipin ang mḡa anák.

Kung ang nagkausaping nahatulang magbayad ay walang ibayad at ipagbayad nḡ isang kaibigan ay sa kaibigan nagbayad maglilingkod, datapua't hindi parang aliping sagigilir, kungdi parang aliping namamahay. Nḡuni't kung hindi maglingkod nḡ ganito ay ipalalagay sa kanyang patubuan.

Pagcaalipin.

Ang sino mang mabihag sa balangay na kaalit ay inaalipin.

Ang may utang na walang ikabayad ay inaalipin at di umano'y sa mḡa ganitong bagay ay

anák ang karaniwang napapasanla na tumutubos sa magulang.

Inaalipin din ang lumabag sa isang panğulo ó maginoo na gaya halimbawa ng magdaan sa silong ó bukiran nila, ó makasira ng ano mang pag-aari nila, ó makatapon kaya ng ano mang dumi kung nagdaraan sila ó magkasala ng ano man sa mğa kabahay ng panğulo, at iba pa.

Ang mğa anak ng talagang alipin na ay alipin din.

Ang mğa anák ng amáng laya at ng inang alipin ay nagiging alipin ang ikalawa, ikapat, ikaanim at ibp, at kung may labis na isa ay magiging gaya ng sa bugtong na anák.

Mğa di lubos na alipin.

Ang bugtong na anák ng isang magulang na alipin at isa'y laya ay kalahati lamang ang pagkaalipin. Ang ganitong alipin ay naglilingkod ng salisihang buan, sa makatuid baga'y isang buang ipinaglilingkod ang bahagi niyang laya. (1)

(1) Dito, ani Rizal, ay napagkikilala na ginaganap ang lubos na kaugaliang matuid sa mğa panğanoring malayo—pilipino, dahil sa isina sa isa't isa ang kaukulang matuid.

Katungkulang nğ alipin.

Ang aliping namamahay ay nakapagbabahay nğ sarili, ngunit kailangang maglingkod sa kanyang panğinoon sa panahon nğ paghahasik at pag-aani sa bukiran, gumaod sa sasakyan kung may paroroonan, tumulong sa pagtatayo nğ bahay at maglingkod sa bahay niya kung may panauhin.

Ang aliping sagigilir ay hindi nakabubukod nğ bahay at may katungkulang gumawa nğ ano mang ipagawa sa kanya nğ panğinoon sa tanáng buhay niya.

Ang kakalahati ang pagkaalipin ay naglilingkod nğ salisihang buan. At sa buang ikinalalaya ay maaaring ipaghanap niya nğ sa ganang kanyang sarili ó kung sa panğinon din niya ay may matuid na maipakabig sa kanyang utang ang dapat niyang kitain sa panahon nğ kanyang kalayaan na ipinaglilingkod niya. At ang halaga ay isinasan-ayon naman sa kanyang pagkaalipin kung namamahay ó kung sagigilir.

Ang tatlong ikapat na bahagi ang pagkaalipin ay tatlong araw na naglilingkod sa panğinoon at isa'y sa kanyang sarili. Ang asawa nito ay naglilingkod din sa kanyang panğinoon nğ kapara niya.

Ang ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay naglilingkod na isang araw sa panginoon at tatlo'y sa kanyang sarili.

Ang aliping mámana ng dalawa, tatlo ó limang magkakapatid ay naglilingkod sa bawa't isa sa kanila ng ayon sa panahong pinagkasunduan nila na ipaglilingkod sa bawa't isa sa kanila. At kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin ay pagbabayaran ang kanyang paglilingkod sa panahon ng kanyang kalayaan at ayon sa kanyang pagkaalipin.

Pagcalayà ng̃ alipin.

Ang mga aliping *sagigilir* at *namamahay* ay nakaaalis sa pagkaalipin kung nagbabayad sa panginoon ng katampatang halagá.

Ang halaga ng salaping dapat ibayad ng *aliping sagigilir* upáng maging *aliping namamahay* ay limang putol na ginto ó higit pa, at saká ang kalahati ng boong hiyas at pag-aaring tinatangkilik, at kung sakaling may lumabis na isang paliyok ó banga sa paghahati ay binabasag, at kung kumot ay hinahapak sa gitna; at upáng lubos na mawala sa pagkaalipin at maging *timawà* ó *maharlika* ay kailangang magbayad ng sampung putol na ginto ó higit pa.

Ang paraan ng pagbabayad ay nag-aanyaya ng mga tao ang alipin at sa harap ng panginoon at ng mga kaibigan ay ginagawa ang pagbabayaran at iba pang kailangan.

Di umano'y karaniwan ding ugali ng mga Tagalog na sa oras ng kamatayan ay pinapagiging laya ng panginoon ang mga anák ng mga alipin na ipinanganak sa kanyang bahay.

At gayon din na kung ang sino mang laya ay magkaanak sa kanyang aliping babae ay pinapagiging laya ang anák sampu ng alipin, na dili iba't siyang inugali ni Abraham kay Agar at kay Ismael.

Ikapitong Pangkat.

Wikà

Dito sa Pilipinas na gaya rin sa lahat ng lupain ay may maraming wika, palibhasa't "ang bilang ng pagkakapangkatpangkat ng wika sa isang lupain" anang isang mamumulat, "ay naaayon sa pagkakahagdanghagdan ng katalinuan ng bayánbayán." Nguni't halos lahat ng wika rito, maliban sa wikang *ita* ay kagyat na wikang *malayo*, at ayon sa sapantaha ng halos lahat ng mananalaysay ay pawang supling ang lahat na ito sa isang matandang wika.

Ito'y lubos na mapaniniwalaan at may mga aklat at pangyayaring nagpapatotoo nito. Halimbawa sa aklat ni Padre Concepcion ay may nasasaysay, na "noong unang pumarito ang mga kastila ay nagsipagsama ng isang tagapagpaaninaw (ó interprete) na malayo at nákaunawaan ng mga tagarito." Ayon kay Padre Colin naman ay "may isang taga Kapangpangan na nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng kanyang sariling wika at siya'y nakisagot na parang siya'y ipinanganak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng isang matanda na kayo'y mga

inapó ng mga nagsialis dito noong unang dako na nangamayan sa ibang lupain at di na namin nangabalitaan (basahin ang Pinangalingan ng Lahing Pilipino). At ako noong taong 1902 na naglalakbay na patungo sa Melbourne ay nakipag-usap akong maminsanminsan sa mga grumeteng malayo sa bapor at madalas na kami ay nagkakaunawaan sa kanilang wikang malayo at sa aking wikang tagalog na gaya rin ng pagkakaunawaan ng mga portugés, kastila't italiano sa kanikanyang wika.

Datapua't sa mga wikang pilipino ay ang tagalog at bisaya ang mga pinakamalaganap. Ang dalawang ito ay masasabing magkapatid na wika sapagka't ang karamihan ng salita ay magkapara at ang kaibahan ng ibang mga salita ay nasa dulo lamang, na pagka in sa tagalog ay *un* sa bisaya, gaya ng *sulatin* ay *sulatun*, *kanin* ay *kanun*, *patayin* ay *patayun*. At sa dalawa pang ito ay ang wikang tagalog ang siyang lubhang kilala na ani Baron Willam von Humbold ay "siyang pinakamayaman at pinakadalisay sa lahat ng wikang *malayo polinesia*", at ani P. Chirino naman ay "ang lubang nakalugod at nakahalina sa akin ay ang wikang tagalog. At siya ko ngang sabi sa unang arzobispo at sa ibang matalinong tao na nálalaman sa wikang tagalog ang mga kainaman ng apat na pinakapangulong wika dito sa sandaigdigan na dili iba't ang hebreo, griego, latin at kastila: sa hebreo

ay ang mga kababalaghan at mga malalalim na kahulugan; sa griego ay ang mga artikulo at ang dali ng pagbangit ng ano mang ngalan, sa latin ay ang kayabunga't karikitan; at sa kastila ay ang pagkamagalang, pagkamapagpitagan at pagkamapagbigay loob.; Siyang totoó sapagka't ang wikang tagalog ay isang wikang naipagbabadya ng tanang soloobin at damdaming sumasapuso't isip ng tao. Nariyan ang ating mga awit, dalit, salawikain; ang ating mga padalahan, novena't dasalan; ang ating komedia, dupluhan, panawagan at bugtungan; ang ating kundiman at kumintang; ang ating mga palabas-dulaan, mga aklat, manga pahayagan at iba't iba pang nagtatanghal ng kayamanan ng tingig ng wikang tagalog. Gayon din ang pagtula na sa wikang tagalog ay katutubo at lubhang mayamang gaya ng wikang árabe, at malinaw nating namamalas sa mga awit, salawikain at babasahin ang gawi't sadyang pananalitang tagalog na patula. Sa tulang tagalog nga ay mapuno puno ngayon ng mga korrido ó awit ang ating mga tindahan ng aklat. At sa tulang tagalog ay sumilang ang mga bantog na sina Francisco Baltazar G. Pilapil, at ibp.

Datapua't ang wikang tagalog, baga man mayaman at sagana sa tingig ay haluan din na gaya ng inglés at iba't ibang wika, palibhasa't galing sa kamalayahan, saka nakapamayanan ng mga tagá iba't ibang lupa: ano pa nga't sa wikang tagalog

(sampú sa ibang manga wika rito) ay may nahahalaw na manga salitang árabe, gaya ng *utak*, *alak*, *paningkayad*, *lahi*, *taksil*, *hibo*, *lasap*, *sipat*, *sulat*, *bukod*, *salamat*, *salawal*, *kukom*, *hiya*, *asawa* at ibp; may manga salita ring sanscrito, gaya ng *kastuli*, *halaga*, *kalapati*, *kuta*, *pana*, *sinta*, *kasubha*, *tinga*, *tumbaga*, *laksa*, *yuta* at ani Dr. Pardo de Tavera ay lahat ng salitang may kahulugang katalinuan, kabaitan, damdamin, pamahiin, pangalan ng mga dios, ng mga tala, ng bilang na may kataasan, ng mga halaman, ng digma sampu ng mga bagaybagay at hanga nito at katapustapusan ay ang mga pangalan ng mga titik ng kamahala't pagkamaginoo, ang panglan ng ibang mga hayop, ng mga kasangkapang pangawa at ang pangalan ng mga salapi. Ano pa nga't ayon dito'y ating mapagbubulay na doon pa sa Malaya ay hiniram na ng mga tagarito sa mga taga India ang mga salitang iyan at marahil ay noong panahong ang kapangyarihan ng India ay humalaganap sa kamalayahan na siyang pinagbuhatan ng mga tagarito.

Bukod sa mga salitang hiram sa árabe at sa sanscrito ay may hiram rin sa mga insik, gaya ng *susi*, *impo*, *chaa*, *pisaw*, *tinsem*, *sotanhon*, *mike*, *misua*, *pansit*, *bulang-lang*, *bihon*, *mangkok*, *suliaw*, at ibang mga salitang kalakal-insik.

Gayon din ang kastila, na sapagka't namuno ritong malaong panahon ay nakapaghalo rin ng

mga salitang tungkol sa pananampalataya, sa karunungan, sa kasangkapan at sa pagkain at ibapa. gaya ng *Dios, Espiritu, Santo, Virgen, manzanas, sapatos, kabayo, kumpisal, baso, misa, piso, tabako, parè, cura, pamalo, biguela, karwahe, trancia, mantika*, at iba pa.

Sa mga lupaing *malaya* ay di natin masabing may hiram sapagka't ang mga tagarito ay malaya rin, at ito'y malinaw nating natutunayan sa pagkakahawig ng mga salita sa mga salita ng lahat ng wikang malaya, (1) gaya ng mga wika sa Java, Sasak, Makassar, Bugis, Bouton, Salayer, Tomere, Tomohon, Langowan, Ratahian, Belang, Tamawanko, Kema, Bantek, Menado, Bolang-Itam, Sanguir, Salibabo, Sula, Kaheli, Wayapo, Massaratty, Amblaw, Ternate, Tidore, Kaioa, Batchian, Gani, Sahoe, Galela, Liang, Morella, Batu-merah, Lariki, Saparua, Awaiya, Kamarian, Teluti, Ahtiago, Gah, Wahai, Goram, Matabello, Teor, Ke, Aru, Mysol, Dorey, Teto, Baikeno, Brissi, Sabu, Rotty Allor, Solor, Bajaw, at iba pa.

(1) Basahin ang kay Alfred Russell Wallace na "The Malay Archipielago"

Ikawalong Pangkat.

Pagbasa't Pagsulat.

Tungkol dito sa pagbasa't pagsulat, ayon sa mga mananalaysay, ay pawang marunong bumasa't sumulat ang mga lalaki't babae rito.

Ang hitsura ng sulat ay sulat-maláyo at di umano'y hango sa sulat ng mga taga Arabia.

Ang sa tagalog ay may labing apat na konsonante na gaya ng sa Árabe at ng wikang pahlabi ng mga Persa noong Edad media; ang sa Pangasinan, Ilokano at Bisaya ay tiglalabing dalawa, at ang sa Kapangpangan ay lálabing isa; nguni't ang paraa't ayos ay magkakaisa, gaya ng makikita sa sumusunod:

Sa Tagalog.

Ang mga bokal ay tatatlo lamang na gaya rin ng sa árabe dahil sa ang *e* at *i* ay iisa at gayon din ang *o* at *u*.

a   e, i   o, u

Ang mga konsonante ay labing apat at kasama na ng bawa't isa ang bokal. Ang bokal namang kasama ay nakikilala ayon sa tudlít na gaya rin ng sa mga árabe. Pagca walang tudlit ay *a* ang tinig, hlb.

ba ka da ga nga ha

la ma na pa sa wa

ya ta

Pagca may tudlít sa itaas ay *e* ó *i* ang tiníg, hlb.

be ó bi ke ó ki de ó di

Pagca may tudlit sa ibaba ay *o* ó *u* ang tiníg, hlb.

bo ó bu ko ó ku do ó du

Kaya't cung ang isusulat ay bata ay,

ba

ta ; kung bató ay ; cung butó, ay ; cung bati ay at iba pa.

Ang ayos ng lahat ay gar-ito rin.

Ang may tudlit sa itaas ay *e* ó *i* ang tinig at ang may tudlit sa ibaba ay *o* ó *u* na, gaya rin ng sa Tagalog.

Sa Bulakan at Tundó. Ang sa Bulacan at Tundó ay may caonting caibahan sa Tagalog at itong sumusunod:

Mga bokal:

a — e ó i — o ó u

Mga konsonante:

ba	ka	da	ga	ha	la	ma
na	nga	pa	sa	ta	wa	ya

Sa Kapangpangan.

Ito naman ang sa Kapangpangan.

Mga bokal.

a — e ó i — o ó u

Mga consonante.

ba ka da ga la ma na nga pa

sa ta

Sa Pangasinan.

Ang sa mga taga Pangasinan ay ito naman
Mga bokal:

a e ó i o ó u

Mga konsonante:

ba ka da ga ha la ma na

pa sa ta wa

Ilokano.

Ang sumusunod naman ang sa Ilocano.
Mga bokal.

a e ó i o ó u

Mg̃a konsonante:

ba ka da ga la ma na ng̃

pa sa ta ya

Sa Bisaya.

Ito naman ang sa Bisaya.
Mg̃a bokal.

a e ó i o ó u

Mg̃a konsonante.

ba ka da ga ha la ma

na pa sa ta ya

Ang ayos nga ng lahat ay parapara na ang may tudlít sa itaas ay *e ó i* ang tinig, at ang may tudlít sa ibaba ay *o ó u*

Ito ang ayos ng̃ pagsulat ng̃ mg̃a tagarito at sa ganito'y nagcacaunawaan at agad nailalakip

ng bumabasa ang letrang kulang at di umano'y nilalakipan din ng mga tanda na gaya halimbawa ng ‖ na aní Mass ay inaaring m, n, t at ibp.; ano pa't gaya rin ng wicang *pahlabi* ó *pehlebi* ng mga persa noon Edad media.

Ang paraan naman ng pagsulat ng tagarito ay minumulan sa itaas na paibaba at pinasisimulan ang hanay sa dacong kaliwa at niwawakasan sa dacong kanan, na kaiba sa mga insik at mga hapón na minumulan sa kanan at niwawakasan sa caliwa. (1).

Ang karaniwang sulatán ay kawayan ó mga dahon ng halaman na siya ring inugali ng mga taga ibang lupain ng di pa natutuclasan ang paggawa ng papel at ang panulat na ginagamit ay matulis na bakal ó patpat at di umano'y tinatawag na *sipol*. Ang mga susulatín naman ay ang canilang mga tula at awit na siya nilang gawì ó kung dili ay ginagamit sa pagtatala ng bilang ng canilang mga hayop at mga kalakal at gayon din sa pagsulat ng liham.

(1) Tungkol dito sa ayos ng pagsulat ng mga tagarito ay pinagkaroonan ng ibat ibang isipan ng mga mananalaysay. Ani Marche ay pahalang, ani Jambaulo na nakikita mandin ng kasulatan dito na malaong panahon bago ipinanganak ang Panginoong Jesu-Kristo ay gaya rin ng sabi ni Chirino na patihalang mula sa itaas, at ang sabi naman nina Colin at Esguerra ay patiwali sa nabanggit, dahil sa anila'y paitaas na mula sa ibaba at ang pahalang ay inugali na lamang ng dumating ang mga taga España.

Ang paraang ito ng pagsulat ng mga tagarito ay agad napawì ng masacop na ng mg̃a castila, at noong taong 1705, ani Padre Totanes, ay totoó ng mahirap macasumpong ng tagaritong nacasusulat ng gayon; nguni't ani Dr. Borrows ay gumagamit pa hangang ng̃ayon ang mg̃a Tagbanua sa Paragua ng gayong pagsulat.

Icasiam na pangcat.

Asal at gawi

"Ang mga tagarito", ani P. Chirino "ay hindi gaya ng mga insic at hapón na mapagsikotsikot sa canilang pagbati, gayon man ay may sariling bait at asal. Lalong lalo na ang mga tagalog na sa salita at sa gawa ay mga magalang at mapagbigay loob. Nagsigaya sa atin (sa kanila na mga kastila) ng pagbati na nag-aalis ng putong na isang toalla ó diadema. Ugali rin na di tumatayo sa harap ng mga taong canilang iginagalang, kungdi nauupo sa lupa ng di lubhang sayad na nag-aalis ng takip sa ulo at ipinapatong ang putong sa kaliwang balikat saka nakikipag-usap sa nakatataas sa kanila. Ang pag-galang na inugali sa pagpasok ó sa pagcacasalubong ay ang magpakayukod at iunat ang isa ó dalawang kamay sa mukha iduop sa mga pisngi, at saka maupo ó maghintay kayang tanungin ng ibig, inaaring masama ang magsalita, kung hindi tinatanong ... ..."

Sayang at di nasiyasat ni P. Chirino ang dahil ng mga ganitong galaw, na marahil ay may catutaran. Sa India ay may isang bayan na cung magbatian ang mga tao ay tumitigil muna saca,

idinuduop ang camay sa tapat ng pusò (na tahanan ng damdamin), itinutuloy sa noo (na tahanan ng isip) at itinitigil sa bibig (na tahanan ng salita), na ang ibig sabihin ay bago co salitain ang aking na sa *loob* ay akin munang *iisipin* saca co bubukhin sa *bibig*; at di mafayong ang gayong pag-galang ng mga tagarito ay may cahulugan ding gaya naman ng sa mga taga Indiang yaon.

Di nga caila na sa asal nakikintal ang pagcatao ng tanang kinapal,—at ang bayang pilipino,—cung bagá ma't di siyang pinacasacdal ay di naman siyang pinacahamac. Marahil ay walang gasinong carunungan datapua't paraparang may sacdal na damdamin,—mapagpatuloy sa walang matuluyan, mapagbiyaya sa mahirap, at ito'y namamalas natin mula sa cayamanyamanan hanggang sa carukharukhaan. Sa caibigan ay idinadamay ang buhay at sa isang pakitang loob ay iginaganti ang yaman.

Sa mga gawain ay gayon din, at ani Morga'y: "ang mga tagarito ay may mabubuting licás sa anomang hipuin, maliliesi't matatalino, bagá man maiinitin."

At sa paghahanap buhay ay di rin maliligtaan nino man ang cay Morgang salaysay na anya'y: "Ang gawa't hanap buhay ng mga tagarito (na babae) ay manahi ng sarisari; gumawa ng saya, humabi ng sinulid, at mag-ayos ng bahay ng canicanyang asawa't magulang, magbayó ng palay

na bibigasin, at maghanda ng bala na, mag-alaga ng manoc at baboy at mangasiwa ng bala na sa bahay, samantalang ang mga lalaki naman, ay siyang sa pagbubukid, sa palaisdaan, sa pagdadagat at pangangaso." Ano pa't dito sa licás ng canilang pamumuhay ay malinaw na natatanghal ang matuid na gampaning isinatao ng Maycapal, na ang magaang gawa ay sa babae sapagca't mahina at ang mabigat ay sa lalaki sapagca't malacas.

Sa acalá co, sa hangang dito ay sapat ng makilala ang asal ng tagarito sa canilang kilos at galaw, nguni't hindi lamang ito. Sa wica man ay namamalas rin ang asal, palibhasa't siyang caluluwa ng bayan; at sa *wicang tagalog* hangang ngayo'y nababacas pa sa mga batian ang tawag na *Ale*, mang ó mama (amain) Ginoó at iba pa na nagpapakilala ng pagcamagalang; at gayon din ang tawag na *ka* gaya ng *ka Maneng ka Biang* at iba pa na nagpapakilala ng pagcacapatiran.

Sa catagang sabi nga ay di asal gubat na gaya ng sabi ng ibang mananalaysay, cungdi isang ugaling mahal na tangkilikin ng alin mang lupaing may inimpoc na bait.

Icasampung Pangcat.

Pagkakalakalan.

Ang pagkakalakalan dito na noon pang una'y laganap na bago natuklasan ito ng mga taga Europa ay isa sa mga pinakamahalagang bahagi ng kasaysayan ng Pilipinas.

Kapagkaraka nga, di umano, ay may mga sadya ng pamiliha't tiyangihan ang mga bayan-bayan at balabalangay, lalong lalo na rito sa Kalusonan at Kabisayaan, ang mga karaniwang kalakal ay bigás, palay, isda, kayo, almas, mga bunga ng kahoy, hiyas at iba't iba pang mga kakainin kasangkapan at mga kagamitan sa lupaing ito.

Nguni't bukod sa mga pagkakalakalang ito ng mga tagarito ay may pakikipagkalakalan rin sa mga kalapit lupain, lalong lalo na sa mga taga Malaya na nagsisidayo rito kaya't ng dumating rito sina Legaspi ay may isang sasakyan ng mga morong malayo na lotoo nilang nakalaban sa pulo ng Bohol, at anáng mga nabihag (na mga morong malayo) ay pangangalakal ang kanilang ipinarito. At sa Cebu man ay may nakatagpo rin ang mga kastila na sasakyang mula sa Siam na doo'y nakikipagkalakalan.

Sa China at Hapón ay di mapag-aalinlangan na ang mga tagarito ay may pakikipagkalakalan kapagkaraka dahil sa mga kasangkapang insik na dito'y nangasumpungan noong una, saka maraming katunayan na sa atin ay nagpapatotoo, gaya ng sulat ni Legaspi kay Felipe II sa España, na anya'y: "Sa dako pa roon niring aming kinatitigilan ay may malalaking pulò na pinangangandang Luzón, at Vindoro; na pinaparoonan taon-taon ng mga insic at mga hapón, upang mangalakal. Ang kanilang dala'y seda, lana, porselana, pabango, tansó, lata, mga káyong babarahin na may culay at iba pa. Sa pagbalic ay nagsisipag-uwi sila ng gintò, at pagkit. Ang mga tao sa dalawang pulong ito ay mga moro at pagcabili ng mga calacal ng mga insic at mga hapón ay kinacalacal naman sa iba't ibang pulò.

"Gayon din ang isang aklat ng mga insic tungcol sa pagcacalacalan na sinulat ni Chau-Ju-cua ó Chau Ju-cua na sa pagbangit ng tungcol sa mga lupaing ito ay sinaysay na:

"Pagca ang mga sasacyan ng mangangalacal (na insic) ay dumarating sa doongang ito (dito sa Pilipinas) ay dumodoong sa isang dacong lual . . na inaaring tiangihan, at doon nangangalacal ng mga calacal ng lupain. Pagcadoong ng sasacyan ay inaalayan ng capitan ang mga mandarin ng mga puting payong. Ito naman ay ginaganti ng mga mangangalacal upang

sila'y pagpakitaan ng mabuting-loob ng ginoong ito. Ang mga calacal ng lupaing ay pagkit na dilaw, sinulid, perlas, susó, (ó sigay marahil), mga bunga ng cahoy at cáyong yuta (na marahil ay sinamay ó huse ó pinya), ang calacal ng mga insic ay porcelana, ginto, tinga mga basong sarisaring culay, cawaling bacal at mga carayom."

Ang paraan naman di umano, ng pangangalacal ng mga insic dito, anáng ibang mga mananalaysay ay tinatambol ang canilang *gongs* pagdating upáng malaman ng mga tagarito na may sasacyan ng calacal na dumating at agad naman sumasalubong ang mga tagarito na sumasacay sa canilang mga munting bangca.

Bucod sa nangabangit na lupaing ay nangalacal rin dito marahil ang mga taga ibat ibang lupain sa Asia, sapagca't noong siglong ica labing pito, ani P. Delgado, ay nakikipagcalacalan rito ang mga tagá Malabar, taga Koromandel, taga Bengala, taga Kambodhe, at marami pa.

Balican co uli ang mga calacal ay di dapat ligtaan ang calacal na alipin na di umano'y dito napagkikilala ang yaman ng mga tagarito na gaya rin marahil noong panahon nina Abraham, na ang may pinacamaraming alipin ay siyang pinacamayaman. Ang pinacamalaking pamilihan sa calacal na ito ayon sa mga casaysayan ay sa Butuan, (Mindanaw,) na doon nagdadalá ang mga

tagá Borneo, at taga ibat ibang lupaing calapit upang magbilí, hangang sa nagcamurang totoo, na noong 1573 ay ipinagbili rito sa Maynila, ng anim na pisoy't cahati lamang ang isá. At maraming sasacyan dito sa Luzón, anáng isang mananalaysay, ay dumadayo sa Butuan, upáng mamili, sapagca't lincod nĝa sa mga bihag ng mga moro roon na ipinagbibili ay nagbibili rin, di umano, pati mga insic at hapón ng mĝa galing namán sa canicanilang lupain.

Gayon din ang calacal na sigay na isa sa mga calacal na dinadayo rito ng mga taga Siam, taga Kambodhe at mga taga iba pang lupain dahil sa siyang pinacasalapi sa canicanilang lupain.

Bagay naman sa mĝa mahalagang bató rito na ang iba'y kinacalacal ng mga tagarito ay di co na bangitin dahil sa nangangailangan ng totoong mahabang salaysay sa cayamanan ng lupaing ito sa mga mahalagang bató.

Tungcol sa pagbabayaran ay hindi gumagamit ng salapi, cung di gintong durog ang itinitimbang na totoong macapal sa lupaing ito anang mga mananalaysay. Ang pangalan ng mga panimbang, ani Dr. Pardo de Tavera, ay pangalang insic gaya ng *tael* ó *tae* na nababahagi ng dalawang *tinga* at isang *tinga* ay may isang *sapaha* at isang *sapaha* ay pitong *sema* at ang caliitliitan, di umano, ay ang *sangasabe*; nĝuni't sa pagtimbang nĝ mĝa calacal ay gumagamit ng *pikul*.

At sa pagsueat ay dangeal, sico at dipa ang inuugali. Sinasapantaha rin ni Dr. P. de Tavera na dito'y nagcaroon ng mga salaping galing sa India, dahil sa tawag na *salapi* na pangalan ng salapi sa India.

Ikalabing isang Pangcat.

Sasakyang-tubig.

Ang mga tagarito ay gaya rin ng hapón at ibp. na nagkaroon ng kanilang mga sasakyan-tubig na ayon sa kanilang katha. Kung paano at saan nila pinag-aralang gawin ay di natin batid, bagá man sa akala ko'y sa kamalayahan. Ang mga sasakyang ito ay siya nilang ginamit sa pamamalakaya ng isda sa pagtawid-tawid at pagkakalakalan at gayon din sa pakikidigma.

Tungkol sa mga sasakyang ito, ani Morga, ay sarisaring hitsura. Ang iba'y mga bankáng lulanán ng kanilang mg̃a kalakal na mga isinasadsad cung gabi sa mga pasigan at baybayin, at ang iba sa mga ito ay malakilalakí na iisahing layag at taganás na tablang pinapagduopduop. Ang mga ito ang canilang ginagamit sa mga ilog at bangbang na nangaloloob sa lupain. Nagsisigamit din ng mg̃a balangay na malalaking sasacyan at matutuling pataebuhin maging sa unahan at maging sa hulihan at naeapaglululan ng maraming mangagaod sa magcabicabilang panig at napatutulin ng tulong ng saguan, pangaod at tikin habang tinitimbangan

ng iba sa magcabilang panig na tuloy tinutugmaan nilang lahat ng mga awit (1) na siya nilang pinagcacaunawaan cung patataebuhin ng matulin ó ng marahan. Sa ibabaw nito ay may isang lapag na nacatatakip sa mga mangagaod. Ang lapag na ito ay matibay na nalalacaran ng mga taong pangdigma at nilulutanan ng ayon sa caya ng sasacyan. Sa lapag na ito naglalagay ng layag na pinapagtitibay sa dalawang cahoy ó cung may calac-han ang sasacyan ay pinapagtatatlo ang cahoy ó cawayan at ang namamahala naman sa tungo ng takbo ng sasakyan ay sa hulihan lumalagay. Bukod dito'y may hinubugang balangkas na may atip na pawid at siyang ginagamit na pinakakarang kung umuulan ó sumisikat ang araw: anó pa't, pawang nasisilong ang tanáng lulan. Ang magkabilang panig ng sasakyan ay may katig na malalaking kawayan na duopduop na bagá ma't, sumasayad sa tubig ay dí nakababagal sa takbo at ito'y siyang tumitimbang na mabuti sa sasakyan at nakahahadlang tuloy sa pagkataob kung sakaling napúpunó ng tubig. Ngunit may lalo páng malalaki na nakapaglululan ng isang daang mangagod sa bawa't

(1) Ani Colin ay mga awit na kanilang isinasaulo at itinutugma na kanilang paggaod sa mga sasakyan, at binabangit sa kanilang mga pistaha't sayawan at sa lahat ng gawaing pinagtutulungan. Ang binabangit, di umano, sa mga pag-awit ay ang mga kagilagilalás na pamumuhay ng kanilang mga Dios.

panig at sa ibabaw ay tatlong pung sundalong pandigma (1).

Sa mg̃a tagarito naman, dí umano, ay maraming marunong tumabas at gumawa ng̃ mg̃a sasakyang-tubig, na lalong lalo na sa Katanduanes na aní Morga ay magagaling na mangagawa ang mg̃a tagaróon na nangakagágawa ng̃ malalaki,t matutulin na ipinagbibili nila sa mg̃a kalapit pulo. At saká dí umano'y nangakagágawa rin ng̃ mg̃a huegong sasampuin at lalabing dalawahin na pinapagsususonsuson at pawang buong puno na pinag-ukáan lamang saka pinapahiran ng̃ alkitran.

(1) Ang mg̃a tagarito, aní Rizal, na dí hubhang ulaĝgan sa mg̃a taga Marianas tungkol sa pagdadagat ay dí lamang dí nasulong, kungdi naurong pa sa katalinuang ito, at kung onga man anya't ng̃ayo'y nakagagawa rito, ng̃ mg̃a sasakyang-tubig ay halos pawang kaanyo na ng̃ sa mg̃a taga Europa. At yaong mg̃a sasakyang nakapagluluan ng̃ isang daang manggagaod at tatlong pung sundalong pandigma ay naparam na, at ang mg̃a lupaing ito na noong unang dako ay nakagagawa ng̃ mg̃a sasakyang halos 2000 tonelada ay nang̃ang̃ailang̃an na ng̃ayong sa mg̃a kalapit lupain magpagawa na gaya sa Hong-Kong upáng doon ibigay ang salaping kinukuha rito sa mg̃a mahirap.

Ikalabing dalawang pangkat.

Almás

Ang mga almás na ginagamit ng mga tagarito, anáng mga unang nakakita ay pana't bosóg, sibat, sungdang, sandata ó kris, talibong, kampilan, baluti na sungay ng kalabaw na di umano'y sa Siam nangagaling at iba't iba pa na hangang ngayo'y ginagamit ng mga moro at ng mga taong gubat. Nagsisigamit din ng sarisaring kalasag at ng mga damit na cuero at iba pa na sa labanan ay makasasangalang sa kanilang katawan.

Bukod dito'y nagsigamit ng almás na nakapagpapahilagpos ng maraming sibat, ng mga lantaka ó mga munting kanyón: kaya ng dumating rito di umano, ang mga kastila ay nangakasumpong dito sa Maynila, Kainta, Taytay at Lubang ng mga kuta na may mga lantaka ó munting kanyon.

At dito sa Maynila, anáng ibang mga mananalaysay ay nagkaroon ng pagawaan ng kanyón at ng pabubuan ng pulburá, na di umano'y wari nasa pangangasiwa ng isang portugés at ng isang tagarito na nagungangalang Panday Pira

Sa Kabisayaan ay wari gumamit din ng mga almás na ito, dahil sa isang sulat ni Legaspi sa hari tungkol sa mga morong natuklasan sa Panay, na anya'y "Itong mga huli ay may mga artillería (ó pagawaan at pabubuan ng kanyón, baril at pulburá) na sila rin ang bumububô at gumágawa pati ng mga pulburá at ng iba't ibang almás" saka niya sinundang "Ipinadadala ko po sa iyo iring dalawang almás na tanso na yari ng mga moro sa lupaing ito upáng paniwalaan pó ng iyong kamahalan ang katalinuan nila sa paggawa at pagbububô ng mga canyón.

Ani J. P. Sanger at ng mga kilalang mananalaysay ngayon ay sa mga insic at mga moro marahil nangatuto nito

Ikalabingtatlong Pangkat.

Dating ugali tungcol sa Pag-aasawa.

Lahat ng lupain ay may canicanyang caugalian sa pag-aasawa, at ang Pilipinas, palibhasa'y isang lupain, ay may sarili ring caugalian tungcol sa bagay na ito.

Sang-ayon sa ugaling ito cung nag-aasawa ang sinoman ay pinagsisicapan na ang maging asawa ay caangcan at cabalangay, maliban sa lubhang malapit na camag-anac na ibinabawal.

Ang sino man ay hindi nacapag aasawa ng hihigit sa isa, at cung sacaling may ibang kinacasama, ay pinanganganlang *sandil*; datapwa't sa Bisaya, palibhasa'y malapit sa Mindanaw, ay inungali ng iba ang asal ng camorohan na nag-aasawa ng dalawa ó tatlo, bucod pa sa mga kinacasama.

Sa pag-aasawa naman ay kinauugalian na ang maginoo ay sa kapwa maginoo, ang timawa ay sa kapwa timawa at ang alipin ay sa kapwa alipin; nguni't naghahalo-halo rin kung ninsan, ano pa't mabuti (ani Rizal) kay sa dating ugali sa Roma at sa ibang lupain sa Kanluran ó Europa na ang may mababang uri ay hindi na

naaaring makapag-asawa ó makalakip sa may mahal na uri.

Bago ipagdiwan ang pag-aasawa ay pinagkakaya-ian muna ang ipagkakaloob na *bigay-kaya* (dote) na sa Bisaya ay *bugey*.

Ang nagbibigay ng *bigay-kaya* (1) ó *bugey* ay ang lalaki, (2) na hindi gaya sa Europa na babae ang nanunungkol nito (3).

(1) Ang *bigay-kayang* ito ay sinasamantala ng mga ibang mananulat na pagbili sa babae, ngunit sa akala ko ay dahil sa di nila pagkabatid ng kahulugan ng salitang ito na dili iba't kaloob ó handog na ayon sa ulat ng nagdudulot at hindi bayad. Kaya't kay Rizal, ang asawang tagalog ay hindi babaeng in-ik ó aliping mahometana na nabibili sa magulang ó sa *bazar* upang pagtamunbang lugod ng asawa ó ng panginoon, at hindi rin babaeng taga Europa na sa pag-aasawa ay nawawala ang pangalan, kundi ang asawang tagalog ay malaya at pinakakundanganan, siyang sinasanguniian ng lalaki sa ibang gagawin, siya ring tagapag-ingat ng salapi at siyang nangangasiwa sa mga anak na ang kalahati ay kanya ano pa nga't ang bigay kayang ito ay hindi bayad (ani Rizal) kundi isang alaala sa pagod at puyat na ginugol ng magulang sa pagpapalaki sa kanya.

(2) Lalong mabuti, ani Rizal, na lalaki ang manungkol ng pagkakaloob ng *bigay-kaya* kay sa babae, dahil na sa ganitong paraan, ay hindi nagkakalalayo ang magmamagulang, samantalang sa Europa, kung magkaasawa ang lalaki ng mayaman at magkasalapi ay nagkakalalayo na.

(3) Matwid, ani Rizal, na ang babae ang pagkalooban ng *bigay-kaya* (dote), sapagka't ang babaeng pilipina ay hindi isang pasan maging sa asawa at maging sa magulang, kundi tulong, at sa ganito'y kailangang alalahanin ng ano mang kayang kaloob ang kanyang nilisang magulang sa pagkahiwalay niya. At ang gayon pa mang magulang na ng babae ang tumatangap ng *bigay-kaya* at hindi siyang nagkakaloob, ay namamalas pa rin ang malabis na kapangiawan, na kaiba sa Europa na wari ipinagmamadalian ng magulang na ihiwalay ang anak na dalaga hangang sa lumalabas na katuwan hitsura kung minsan ang ina.

Bukod dito, ani Rizal din, kung nag-aasawa ang lalaki ay hindi nagtataglay ng mabigat na pasan sa pag-aasawa, kundi bagkus nakakasumpong ng kasama't katulong sa pag-aayos ng kanyang pamumuhay kaya't ang babaeng pilipina ay hindi namamalakaya ng asawa, kundi pumipili ng kanyang ibig.

Pagkatapos na pagkayarian ang *bigay-kaya* ó *bugey* ay ipinagdidiwan ang pag-aasawa. Ang pagdidiwan namang ito ay naaayon sa kalagayan ng̃ magaasawa.

Ang maginoo kung ibig mag-asawa sa kauri ay nagpapasugo ng̃ mg̃a maharlika ó timawa upang siyang lumakad ng̃ pag-aasawa niya. Bago yumaon ang mg̃a ito ay nagdadala ng̃ isang sibat, sibat ng̃ maginoong mag-aasawa, at pagdating sa bahay ng̃ magulang ng̃ kakaisahing-dibdib, ay isinasaksak ang sibat sa hagdanan na nilalakipan ng̃ pagdalang̃in sa kanilang mg̃a diyos at mg̃a kanunuan upang sila'y kaling̃ai't pagpalain sa kanilang pakay. Pagkatapos ng̃ pagkakasunduan ay ginaganap ang pagkakaloob ng̃ *bigay-kaya* na ang karaniwang halaga ay isang daang putol na ginto na maaaring palitan ng̃ mg̃a alipin ó mg̃a hiyas. Kung magkagayo'y sumasama ang babae sa pagparoon sa bahay ng̃ kanyang bibiyanin na pasan ng̃ isang lalaki at pagdating sa hagdanan ng̃ bahay ng̃ magiging asawa, ay nagpapakunwari munang ayaw pumanhik, at sa ganito'y sinasalubong ng̃ biyanan at pinang̃ang̃akuan na pagkakalooban ng̃ isang alipin; kung makapanhik na, ay nagpapakunwa uli ng̃ hindi pagtuloy agad, hangang sa di muna pang̃akuan ng̃ panibago, at gayon din sa pagpapakain at pagpapainom. Pagkatapos ng̃ mg̃a pagpapakunwang ito at pag nagkatabi na ang

lalaki at ang babae, ay tumatayo ang isang matanda at sumisigaw na tumahimik ang lahat, saka sinasabing: *Si Gat Maitan ay nakikipag-isang-dibdib kay Dayang Matí: ñguni't kung kanyang pababayaan at hindi niya kakalingain, ay iiwan siya at di sasaoli sa kanya ang "bigay-kaya", at si Dayang Matí ay mag-aasawa sa iba. Datapwa't kung si Dayang Matí naman ay masamang asal ay babawiin sa kanya ni Gat Maitan ang "bigay-kaya", iiwan siya at mag-aasawa sa ibang babae"*, saka pinasasaksihan sa mĝa kaharap. Pagcatapos nito ay kumukuha ng isang pingang kanin, lumalapit ang isang matandang babae at hinahawakan ang mĝa kamay ng mĝa nag-iisang dibdib, na idinuduop muna sa tapat ng puso saka pinapagkakamay at kung magkayo'y tinatagnan ang pingan ng kanin at isinasabog sa lahat, saka sumisigaw ng malakas ang matandang babae na tinutugon naman ng gayon din ng mĝa kaharap at sa ganito'y mag-asawa na ang lalaki't babae.

Ang timawa cung mag-aasawa sa capwa timawa ay di na nagdidiwan ng ganito, cundi pinaglalapit lamang, pinapagsasalo ng panginoon sa isang lunbó, saca sumisigaw ang matandang babae at mag-asawa na.

At ang mĝa alipin (sagigilir, marahil), palibhasa'y nangamamanginoon ay di na nagdidiwan ng ano pa man, cundi sacat na lamang sa pagcacasunduan ay mag-asawa na.

Sa Bisaya naman at gayon din sa ibang lalawigan ng catagalugan ay may ibang ugali. Mula sa pagcabata ay ipinakikipagkasundo ng magulang ang canyang anac, at sa ganito'y ipinagpapauna ang calahati ng *bigay-kaya* ó *bugey* na ipagcacaloob na ang tawag sa Bisaya ay *kalabgayan*. Datapwa't cung ang sino man sa magulang ng lalaki ó babae ay magkulang tungcol sa usapan ay pinarurusahan ng ayon sa utos at gayon din cung sacaling umayaw ang sino man sa mga bata, dahil sa pagsapantahang ang magulan ang nag-udyòc ó humicayat. Nguni't cung ang magulang ay patay na, ay nagsasaulian lamang ng ipinagpauna at di na naguusapin.

Inuugali rin ang sa paglilingcod ó sa pa ninilbihan na sa Bisaya'y tinatawag na *pangagar*, na ang lalaki ay naglilingcod sa magulang ng babae hangang sa gayong panahon, at ang cadahilanan ng ganitong paglilingcod ay upang mataroc ang ugali't asal ng lalaki cung mácacasundo, na siyang dating caugalian ng mga Hebreo ó mga taga Israel: caya't si Jacob ay naglingcod muna sa canyang biyanang cay Laban bago naging-asawa si Rakel.

Pagdating ng tadhanang panahon ó matapos cayang maibigay ang caganapang *bigay kaya* na pinagcasunduan, na ang tawag nito sa Bisaya ay *ligay* ó *dabik*, ay ipinagdidiwan ang pagcacasal ó pag-aasawa sa ipinaghahanda pa't pinag-

gugugulan ng lalaki, ayon sa canyang cayat't calagayan.

Datapua't bucod sa *bigay-kaya* ó *bugey*, na cabuoan ng *kalabygayan* at ng *bigay* ó *dahik*, ay tungculin ng lalaki na magcaloob nitong mga sumusunod, na lahat ay pawang may canicanyang tawag ó pangalan: ang caloob na ibinibigay sa pagpanhic sa bahay ng biyanan ay pinangangalanang *pasaka*, ang ipinagcacaloob ng lalaki upang maca upong casiping ng cacaisahing dibdib ay *patupar*; ang ipinagcacaloob sa biyanang babae dahil sa mga puyat na dinanas at sa gatas na naipasuso sa panahon ng pag-aalaga, ay *himaraw* ó *himuraw* at sa tagalog ay *panghimuyat* (galing sa salitang pagpupuyat) at di umano'y ang karaniwang ipinagkakaloob ay halagang walong piso; ang ipinagkakaloob sa bumilang ng *kalabgayan* ó ipinagpauna ng *bigay-kaya* ay *binarian* at ito'y binibilang sa tugtog ng kampanang ginagamit at di tinitigilan ang tugtog hangang di matapos ang pagkakasal; ang ipinagkakaloob sa humakad ng pag-aasawa ay *himakaw*, kung bao ang babae, ay pinagkakalooban din ang kapatid ng kinabauhan at pinangangalanan *himalo* ang kaloob na ito; ang ipinagkakaloob sa mga alipin ng biyanan ay *pankol*; ang ipinagkakaloob sa natigatig sa bagay bagay ng pag-aasawa ay *pahinankol*; ang ipinagkakaloob upang maisama ang babae sa bahay ng lalaki ay *patara* ó *patabuk*

kung sakaling itatawid pa ng ilog; ang ipinagkakaloob upang mahugasan ang mg̃a paa ng babae pagdating sa bahay ay *pamaó*; at ang ipinagkakaloob sa pag-aalis ng̃ panyo sa ulo ay *patakas*. Ito'y sa Bisaya ng̃uni't sa Tag̃alog man di umano ay ganito rin.

Kung sakaling malaki ang *bigay-kayang* ipinagkaloob ng lalaki ay pinagkakalooban naman ng̃ biyananang kaniy ang anak ng tinatawag na *pasunod*, na dili iba't isang kuintas na ginto ó dalawa kayang alipin: at ani Colin ay isinasauli ang boong *bigay-kayang* ipinagkaloob kung maging masunurin ang manugang, at kung hindi ay binabahagi sa mg̃a dapat magmana; datapuwa't ani Delgado, ay patanaw-tao lamang na ipinamamamalas sa mg̃a nagsidalo, dahil sa ang mg̃a yao'y hiram na isinasauli pagkatapos.

Sa pagdiriwang ng pagkakasal ó pag-aasawa ay humaharap ang *katalona ó babaylana* na isang matandang babae na siyang tagapang̃asiwa sa mg̃a ganitong bagay. Ang lalaki't babae ay naupo sa dakong kinauukulan nilang upan ó kung dili ay sa kandug̃an ng̃ isang matandang babaeng kamag-anak na siyang pinaká-iiina. Pinapagsasalo nito ng pagkain ang lalak't babae sa isang pingan at sa pag-inom sa isang lumbo, at pagkakai't pagkainom ay hinihiling ng̃ lalaki na maging asawa niya ang kanyang kaharap at pagpapaoo ng babae ay pinagpupurihanan ng

mğa kaharap na saksi sa pagdiriwang yaon, saka binabasbasan nğ tagapangasiwa at tuloy binabati na sila nawa'y guminhawang lubos, magkaanak, magkalupain at magtaglay nğ mahabang pamumuhay. Kung magkagayo'y sumasayaw na sinisibat ang isang baboy na handa na kapagkaraka at dito natatapos ang pagkakasal, saka naman ipinagdidiwan nğ mğa inanyayahan na pinupuri ang bagong kasal na nangagsasayaha't nangaglalasingan. Ang pagdiriwang ito ay hanggang sa paglubog nğ araw at ang iba'y tumatagal nğ ilang araw ayon sa kalagaya't katungkulan nğ ikinakasal.

Kung sakaling di nagkasundo ang lalaki't babae ay nagdadaos nğ panibago at muling nagháharap nğ isang baboy, na sa harap noo'y sumasayaw ang lalaki na may hawak na isang sibat, at habang sinisibat ang baboy ay nakikipanayam sa kanyang *diwata* ó *dios* at hinihiling na papagkaisahing lubos ang kanilang kalooban at sa gayo'y inaasahang ang lalaki't babae ay magkakasundo at mabubuhay na payapa.

Kung ang mag-asawa naman, sa kanilang pagsasama ay hindi magkaanak, ay tinutulutan nğ babae na lumakip ang lalaki sa kanilang aliping babae na dati ring kaugalian nğ mğa Hebreo at ito't ating natutunghan sa Banal na Kasulatan na tinulutan ni Rakel si Jakob na luma-

kip sa kanyang aliping kay Bala, dahil sa siya'y hindi mag-kaanak.

Tungkol sa mga anak, ay ang anak lamang sa asawa ang kinikilalang anak sa kautusan at ang sa *sandil* ó balae ay hindi.

Kung nagkakaalit ang mag-asawa ay naghihiwalay, at ang humahatol sa mga ganitong sigalot ay ang mga kamag-anakan nila't ang mga matatanda at ito, ani Rizal, ay lalong mabuti kay sa kautusan ng mga inglés at ng mga frances tungkol sa paghihiwalay ng mag-asawa, sapagka't sa mga ganitong sigalot ng mga kababay ay makapupong mabuting humatol ang mga kamag-anaka't matatanda kay sa sino mang pantas at hukom, magpakadunong dunong man. Basahin ang Kaugalian Pinanununtunan sa kapaslagan at Sigalutan.

Ikalabing apat na Pangkat.

Dating Kaugalian Tungkol sa Paghihingalô, Paglilibing at Pagluluksâ.

Ang dating ugali ng mga Tagarito tungkol sa bagay na itó, ay hindi lubhang kaibá kay sa dating ugali ng iba't ibang lahi at lupain.

PAGHIHINGALÔ

Kun ang sino man ay may-sakit at naghihingalo ay nagdáraos ng kanilang kaugalian, na ang gumaganap ay ang *katolona* ó *katalona* ó *babaylana*. Ang *katolona* ay siyang pinaka *parí* ó pinaka *pastor* na tagapangasiwa sa anomang pagdiriwan na kinaugaliang gawin. At ang *katolona*, kung dumádalo sa ganitong pagdiriwan, ay nagpuputong sa ulo ng inikid na bulaclác, nagsusuót ng canyang mga hiyás, nagdadalá ng canyang mga gamit na casangcapang lalagyán ng alác at canin at sa harap ng isang baboy na buháy at nang mga pagcaing nahahayin ay sumasayaw na dumadalangin sa *anito* ó *díwata* na kanilang pinapanginoon, at pagkatapos ay hinuhulaan kung ang may-sakit, ay mamamatay ó hindi. Habang gina-

nagawa itó ng̃ *katolona* ay itinutugma ang canyang sayaw sa tugtog ng̃ isang campana, saca humahawac ng̃ isang sibat na isinisibat sa baboy, at pagcamatay ay inilalagay sa pingan at inihahayin sa pinaka *alta* ó dambana na casabay ng̃ canin, saging, alác, at iba pang pagcain. Kung matapos ang mg̃a pagdalang̃in ito at ang maging hula ay gagaling ang may-sakit, sila'y nang̃agsasayá't nagkakainan, naglalasing̃an at tulo'y inaawit ang mg̃a pagca bantog ng̃ mg̃a kanunuan ng̃ may-sakít, na siyang mg̃a *anito* ó *diwatang* canilang dinadalang̃inan; ng̃uni't kun ang naging hula ay mamamatay, inaaliw ng̃ katolona ang may-sakít sampu ng̃ mg̃a pinagcacasactan, at sinasabing ibig ng̃ mg̃a *anito* na ang may-sakít ay macasama nila at mácabilang. Sa ganito ay maginhawang namamatay, ang may-sakít, sanhi sa paniniwalang siya'y luluwalhati, sa cabilang buhay (1) at gayon din ang mg̃a cabahay na sa pananalig na ang may-sakít ay luluwalhati, hindi na nang̃agtataglay ng̃ samá ng̃ loob, kundi ang pagbibilin na cung siya'y mapasa caginhawahan sa cabilang buhay ay alalahanin sila at huag limutin, tuloy nagagsasaya,

(1) Ito'y minasama ng̃ mg̃a paring mamumulat ng̃uni't ani Rizal, ay matwid at si Cristo man anya, kaya naparito sa lupa ay upang magturo ng̃ isang Religion ng̃ pag-ibig at pag-asa na makaaaliw sa kahirápan ng̃ nasa hirap, at sa ganito anya ay bakit papaitin ang mg̃a huling oras ng̃ pamumuhay, bakit papaghihirapin at papag-aalap-apin ang isang kapatid sa gayong kakilakilabot na mg̃a sandali ng̃ paglipat doon sa walang hangang bayan?

nagcacaina't nag-aawitan. Sa casayaha't pagcacainang ito, ang katolona ang cumacain ng pinacamabuting lamán ng baboy at ng iba pang mga hayin (1). Datapwa't kun ang pagsasayang ito ay abutin ng pag'calagot ng hininga ng may-sakít ay agad itinigil ang pagsasayá at ang nahahalili ay ang panaghuyán ng mga cabahay dahil sa pagcalisan sa canila at ang ibang nakikinabang sa namatay dahil sa mawawaláng sila ng pagcacakitaán at di umano'y bumabayad pa ng ibang mga tagapanaghoy (2).

Pagkatapos na mataghuyan ay hinuhugasan (3) ang bangkay sa tugma ng isang mapanglaw na tugtugin na sinusuob ng mga panuob na dagta ng mga kahoy na di makapagpapabulok (4) at ang mga ito'y nangatutuklasan sa mga bundukin dito sa Pilipinas, saka binibihisan ng mga pinakamainam na bihis, ayon sa kalagayan ng namatay na, tuloy sinaputan. Ang mga may kapang-

(1) Hangang dito, ani Rizal, ay napagkikilala na ang ganitong hanap buhay ay pinakikinabangan saan saan man.

(2) Ang ugaling ito ay natutunghan pa natin sa mga santong kasulatan na si Job ay isa sa naganyaya ng mga taga-panaghoy at gayon din sa Kanaan at iba't iba pang lupain.

(3) Hindi kakaunting aklat ang ating kababasahan ng ugaling ito na dating ginagawa ng mga taga Persia, taga Ejipto at iba pa.

(4) Itong ugaling pagsuób at pagpapanatili sa bangkay na huwag matunaw ay lubhang matandang ugali na di malaman kung ito'y katutubong ugali sa Ejipto ó kung minana pa sa iba.. Ang mga taga Perú ay nag-ugali rin nito, datapwa't karaniwa'y di na nilalagyán ng gamot at sa lupang maapog na lamang ibinabaón.

yariban ay pinapabanguhan (1) bukod pa sa sinusuob at ginágamot (2) ng mga gámot na di makapagpapabulok na pinakatatangi ang katás ng aloe. Ginagamit din ang katás ng ikmo na ibinubuhos sa bibig anopa't mapasok hangang sa tiyan, at sa ganito, ng makaraan ang malaong panahon ay maraming bangkay ang násumpungang di pa bulok ó tunaw.

Matapos mapanangisan at malapatan ng gamot na laban sa pagkatunaw ay isinisilid sa kabaong, datapwa't bago isilid ay ginagayakan at nilalagyan ng mga putól-putól na gintô sa bibig at sa mga mata (3). Ang kabaong naman ay buong kahoy na may takip na lapat; anopa't di masisinunyan ng hangin ang loob, at ang tabas at anyô ay parang munting bangka.

Pagkatapos ng lahat na ito ay inililibing at sa paglilibing ay walang ano mang pagbabatiran ó kung sakali ma'y ang mga kasambahay lamang

(1) Ang pagsuob at pagpapabango sa bangkay ay lubhang matandang kaugalian at hindi lamang ang mga dating Romano at Griego ang nag-ogali nito, kun di pati ng Hebreo na gaya ng ating nababasa sa paglilibing kay haring Asa.

(2) Itong paggamot sa bangkay upang manatili at huag mabulok ay inugali rin ng maraming lupain at lalo na sa Ejipto, dahil sa kapaniwalaang ang kaluluwa'y magbabalik uli at ani Simon Henry Gage, ay sinaysay ni Diodoro ang kapanaligang ito noong taong 484 bago nagkatawang tao ang Panginoóng Jesucristo.

(3) Anang iba ay dahil sa kapaniwalaan na kung mayaman ó may maraming baon ay sasalubunging mabuti saan man dumating; at sa ibang lupain ay inugali rin ito upang maibili, di umano, nang pagkain at kung sakaling magdadagat ay maibayad sa sasakyán at sa ganito ay ating nababasa ang pagtawa ni Luciano sa kanyang mga kalupain noong una, tungkol sa bangka at bayad ni Caronte na gaya rin ng ginawa nina Hircano at Herodes sa libingan ni David.

ang nagsisisama; ngunì't ani Colin, ay may mga tagapanaghoy na nagsisipanangis.

PAGLILIBING

Tungkol dito sa paglilibing ay iba ang sa mga taga Bisaya at iba ang sa mga taga Hulo at Mindanaw.

Ang mga Tagalog ay naglilibing ng kanilang bangkay sa kanikanyang sariling bahay, na iniingatang malaon sa mga kaban ang mga buto (1) at iginagalang ang mga bungo (2) na parang buhay at kaharap.

Ang mga kabaong na ito ay inilalagay sa tatlong dako, ayon sa ibig at pasya ng namatay: sa itaas ng bahay na kasama ng mga hiyas (3) ó sa ibaba kaya sa lapag ó kun dili ay sa silong na inilalagay sa hukay na di tabon at nababakuran, saka sinisipingan ng isang baul na punô

(1) Ang pag-iingat ng mga buto o abo kaya na pinakaalala ay ugali ng maraming bayan at sa akala ko ay upang madala nila saan mang lupain o bayan sila malipat, gaya na nga ng ibinilin ni Jose sa kanyang mga kapatid na kung tamuhin nila ang lupaing sa kanila'y ipinangako ng Dios ay huag iwan ang kanyang mga buto sa lupain ng Egipto.

(2) Ani Rizal ay makapupong magaling na igalang ang mga bungo't buto ng kanilang mga magulang at kanunuan na siya nilang pinagkakautangan ng buhay, bait at ng halos lahat, kay sa igalang ang buto't buhok (reliquia) ng mga di umano'y santo na di man lamang nila nakilala ó nakaulayaw at marahil ay di makaalala sa kanila kailan man.

(3) Ito'y maayon sa ugali ng mga dating taga Hebreo, Persa at India, at gayon din sa dakong kaaluran ng Arabia noong panahon ni Job na ang yaman't hiyas sa libingan ay marami pa kay sa na sa bahay nila.

ng̃ mg̃a pinakamaiging damit ng̃ namatay at tuloy hinahainan ng̃ sarisaring pagkain sa oras oras. Ang mg̃a lalaki ay sinisipingan ng̃ kanilang mg̃a kasakbatan at ang mg̃a babae ay ng̃ kanilang kasangkapang pangawa.

Kung minsan ay inilalayo sa bahay at kung gayon ay nagsisiga sa silong at tuloy tinatanuran ang bahay dahil sa baka magbalik at kunin ang iba pang nang̃atitira, nguni't ani Delgado ay dahil sa nilalapitan ng̃ asuwang ó ng̃ ibang hayop at sinisira ang kabaong hangang sa umalingasaw at di tuloy maing̃atan.

Pagkatapos na mailibing ang bangkay ay nagdiriwang ng̃ isang kasayahan sa ikatlong araw na ang tawag ani P. San Antonio, ay *tibaw* at sa bahay ng̃ namatayan idinaraos (1) Sa pag-

(1) Ang ugaling ito ay ugali rin ng̃ iba't ibang lahi. na, magpiging ó mag anyaya pagkatapos ng̃ paglilibing: at dito sa Pilipinas ay pinagtakhang malabis ng̃ mg̃a taga Europa at hangang sa tinatawanan kung minsan; datapua't ani Rizal, ay matwid gawin ang kasayahan yaon, dahil sa kapaniwalaan dito noon una na ang namatáy ay giginhawa. At ng̃ayon, ani Rizal, bagá man napawi na ang kapaniwalaang yaón at sinusunod pa rin ang dating ugali, ay wala ng̃ iba pang kabulugan, kundi ang kaugalian na lamang ng̃ mg̃a Tagarito na di maaring di aluki't handaan ng̃ anoman ang mg̃a panauhin. At sapagka't maraming dumádaló na umaaliw at umaambag sa namatayan, ay sinasapantaha ng̃ mg̃a taga Europa na isang piging̃an. Ang katunayan, anya, na hindi piging̃an ay hindi inaanyayahan ang wala sa bahay at ang nandoon naman ay hindi na pinipilit sa pagdulóg sa dulang na kung sa bagay ay ugali rito. Anya'y ang *pasiyam* sampu ng̃ *katapusan* ay isang pakikipagsiyam ng̃ mg̃a kaibiga't kamag-anak sa kabahay ng̃ namatay, at ang mg̃a ito, palibhasa't nang̃a sa bahay ay hinahandaan ng̃ kahit ano na siyang ugali; ng̃uni't hindi piging ó paganyaya, sapagka't ang mg̃a Tagarito ay hindi nagaanyaya ng̃ *chaa* lamang sa anomang piging̃an. Ang *catapusan* na pinakahuling araw ng̃ pagsisiyam, ay tila anyayahan na dahil sa higit na sa *chaa* at ang katunaya'y hapunan na ng̃a; datapwa't ito'y sanhi ng̃ ugali ng̃ kalahatan dito na ang ano mang bagay ay niwawakasan ng̃ mainam, at sa ganito'y lalong sumasaya dahil sa siyang huling araw, at sapagka't ang Tagarito ay walang ugaling magwalang kibo na di paghandaan ang mg̃a panauhin ay sinapantaha ito ng̃ mg̃a taga ibang lupain na isang pistahan ó sáyahan.

diriwan ng̃ kasayahang ito ay naglalagay sa pintuan ng̃ bahay ng̃ isang pasóng tubig upang mapaghugasan, ng̃ isang banig na may abo upang mabakas ang mg̃a paa sa pagpasok; at sa dulang ay tinataanan ng̃ pinakapangulong upuan ang namatay saka nagkakaina't naglalasingan na tuloy inaawit ang pamumuhay at kagalingan ng̃ namatay, kung siya'y naging magaling na mangangaso ó mamamalakaya ó sa ibang bagay kaya.

Ang mg̃a taga Bisaya naman ay karaniwang naglilibing sa mg̃a yung̃ib (1) ng̃ mg̃a bundok at ang tabi ng̃ libing̃an ay hinahainan ng̃ mg̃a pagkain at sinisiping̃an ng̃ kaban ng̃ damit at kung lalaki ay sinisiping̃an ng̃ mg̃a kasakbatang ginagamit nila gaya ng̃ sibat kalasag at ibp. tuloy pinababaunan ng̃ mg̃a kambing baboy usa at ibp. at kung sakaling naging matapang at mabuting mangdidigma, ay sinasamahan ng̃ aliping may sakbat; kung sakaling magdaragat ang mg̃a kasangkapan naman sa pagdaragat at sinasamahan kung minsan ng̃ mg̃a mangagaod at mg̃a alipin (2) na

(1) Ang pag-iing̃at ng̃ bangkay sa mg̃a yung̃ib at kung saan saan ay ugali ng̃ mg̃a taga Egipto, dahil sa kapaniwalaan nila na habang ang bangkay ay hindi natutunaw at habang kalakip ng̃ *ba* (ó káluluwa) at ng̃ *chu* (ó pag-iisip, ay boo ang pagkatao at hindi hinihiwalayan ng̃ *ka* na espiritung nananahanán sa libing̃an at siyang sa tao ay "kumakaling̃a: nagpapanatili, nakapagpapalinis, nakapagpapagaling at nakapagpapasaya" at di umano'y isang espiritung laging kasamasama ng̃ tao, at sa ganito'y pinakaiing̃atan ang bangkay at ipinipili ng̃ mg̃a mapagtataguan.

(2) Ani Colin ay nakita niya ang paglilibing sa isang pang̃ulo sa Bohol na sinamahan ng̃ pitong pung alipin. Si P. Chirino ay may binangit din sa kanyang aklat na ganito.

kanyang makakatulong at ang tawag dito ng mga taga Bisaya ay *bálon* na sa Tagalog ay *baon*; at kung babae naman ay mga kagamitan ng babae ang isinisiping gaya ng mga parghabi kayo at ibp.

Nagsisipaglibing din naman sa mga batong burol (1) na malapit sa dagat at sa ibabaw ng isang malapad na bato sa Kathalogan ani Delgado ay nakita niya ang maraming kabaong at mga bungo at buto. Ang mga gayong dako na pinaglilibingan ay lubhang pinagpipitaganan nila, dahil sa kapaniwalaang kung yao'y bangitin ó galawin ó lapastanganin ay may mangyayari sa kanila na ang kanilang tawag ay *balin* ito'y dili iba't maging bato, ó magkasakit ó matamaan ng kidlat ó iba pang kapahamakan kaya: kaya't sa mga dakong libingan nila ay naglalagay ng bantay ó tanod upang huag daanan ng ano mang sasakyan at sino man ay huag magsalita ng kahit ano sa gayo 't gayong panahon, dahil sa malaking kasalanan sa kanila ang lumabag sa gayong ugali.

Sa Hulo at Mindanaw naman ay iba: iniupo ang bangkay sa isang upuang maybutas pagkatapos ay nilalamnan ang katawan ng alkampor na isinisilid sa pamamag-itan ng isang panghihip na

(1) Ang paglalagay ng bangkay sa matataás na lugal ó dako at gayon din ang pagbibitin sa mga punong kahoy ay inugali ng lang lahi noong una at marahil, ay upang maingatang huwag malapa ng hayop.

bunghóng na hinihipan sa bibig at sa ganitong paraan ay napananatili ang bangkay at di natutunaw. Matapos ito ay inililibing ng paupo (1) sa yungib na kanilang ginagawa sa ilalim ng lupa, saka hinahainan sa harap ng isang bunghong na tubig, isang pingang ikmo at ng iba't ibang pagkain pa, at niwawakasan sa pagdaraos ng kanilang kaugaliang pagdiriwan, na ani Delgado, ay naaáyon sa pananalig kay Mahoma at kay Pitágoras.

PAGLULUKSA

Tungkol naman sa pagluluksa, ani Chirino, ay nagdadamit ng itim ang mga tagalog at hindi kumacain ng carne't isda, kundi kaunting gulay lamang, at ang tawag sa ganitong pagcuculasiyón ay *sipa*; ngunit ani Delgado ay hindi kumacain ng canin, hangang sa di macabihag ng kaaway marahil at nagdadamit ng yantók na inikid na umaabot hangang sa bisig, at ang ipinagpapawing gutom lamang ay saging at kamote ano pa't kung hindi makabihag ay nagluluwat ng hangang isang taón na nangangalirang at nangangayayat tuloy, at ang tawag, anya, sa kaugaliang ito ay *maglahi*.

Ang mga taga Bisaya kung nagluluksa ay nagdadamit ng puti, saka nag-aahit ng buhok sa ulo

(1) Itong ugaling maglibing ng paupo ay dating kaugalian sa Hilagang América at di umano'y naging kaugalian din sa Timog ng Bretania.

at gayon din sa kilay na pinakatanda ng kanilang pagdaramdam.

Pagka pangulo ang namatay ay tumatahimik ang bayan ng malaon ó ilang araw ayon sa kalagayan ng namatay, at sa boong panahong ito ay walang maririnig na pukpukan ó kaingay man sa alin mang bahay. At ang mga tao sa pangpangin ay naglalagay ng pinagcacakilanlang tanda upang hugwa daanan ng anomang sasakyán na ang lumabág sa ugaling itó ay nagdaranas ng mabangis na parusa.

Ang namatay sa digma ay ipinagdiriwan ng di kawasa sa kanilang mga panaghoy at sa kanilang paghahandog ng mga hayin na lubhang ipinagsasayá.

Ang namatay na pinaglilulhan sa digma ó sa capayapaan ay ipinagluluksa ng malaon at hindi ipinag-aalis ng luksa hangang di maigantí. Ang pagganting itó ay ginaganap sa mga pumatay, sa mga kaaway at sa mga taga ibang bayang di kaibigan.

Ang luksa naman ng mga babae na pinangangalanláng *moratales* ay gaya rin ng sa mga lalaki; ngunit hindi nga lamang nangbibihag ó pumapatay man upang makakain ng canin, kundi nagsisisakay sa isang balangay (bangka) na nilulanan ng saganang pagkain, saka nagsasama ng anim na lalaki na isa ang namimiloto, isa ang sumasaguan at isa ang tumitikin at tatlo pang

matatapang na lalaki na may naipakita ng kagilasan. Ang mga ito'y napasa sa ibang bayang kasundo nila na habang namamangka ay inaawit ang kanilang mga katapangan, ang kanilang mga nabihag at napatay sa digma na itinatugma sa paggaod; at pagdating sa bayang pinaroroonan ay nakikipagsayaha't nakikipag-lasingan doon at kung gayon ay inaalis ang kanilang mga balabal na puti at ang kanilang mga suot na yantok sa bisig at ngalangala saka kumakain ng kanin at nagsusuot uli ng mga hiyas (1).

(1) Sa akala ko ay sa Bisayo [illegible] sa [illegible] luksa ay puti at marahil ay ginagamit ito pagcatapos na maiganti ang namatay kung sa digma namatay, o kung pinaglililuhan.

Ikalabing limang pangkat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a Tagarito.

Kung paanong ang mg̃a tagarito ay may dating sariling ayos ng̃ pamamayan at pag-uugali ay may dati ring sariling religion ó ayos ng̃ pagsamba't pananampalataya.

Ang pagsamba't pananampalatayang ito ng̃ mg̃a Tagarito ay iba't iba, dahil dito sa Luzón ay may kaibahan at gayon din sa Bisaya at Mindanaw.

Ang religion dito sa Luzón ay ang pananampalataya sa Diyos na Maykapal at Lumikha ng̃ boong sangsinukob na pinang̃ang̃anlang *Bathala* (1) ng̃ mg̃a Tagarito.

Itong Diyos *Bathala* na kadakidakilaan at nasa kaitaas-itasaan ay hindi ipinagtatayo ng̃ simbahan ó inaalayan man ng̃ ano mang hayin (2).

(1) Itong salitang Bathala anáng maraming mairugin sa sarili natin wika ay hang̃o sa Sanscrito at nábabasa sa isang aklát ng̃ ating calupaing manunulat na si G. P. A. Paterno, — sa dahong ica 36.

(2) Ani Gat Rizal ay dahil sa inísip marahil ng̃ mg̃a Tagarito na ang Dios na Maycapal ng̃ sangsinucob ay hindi nang̃ang̃ailang̃an ng̃ gayong tahanan, ó ng̃ mg̃a pang-libang at pangpalupag-loob, dahil sa Siya'y laging matuid at pantás at hindi nagbabago dalá ng̃ canyang pagka Dios.

Ang Diyos *Bathala* ring ito ay mayroong maraming Tagapangasiwa dito sa sandaigdigan na siyang nangangasiwa sa kanikanyang kinaroroonan. Ang mga ito'y, ang mga pinanganganlang *anito* ng mga Tagalog, na ang iba'y nanganganasiwa sa mga magsasaka, ang iba'y sa mga magdadagat, ang iba'y sa mga mandidigma, ang iba'y sa mga sakit at ibp. Bawa't isa nito'y may kanikanyang pangalan at siyang mga pinakapintakasi: kaya't ang kanilang pasintabi't hayin ay naririnig at namamalas sa lahat ng dako dahil sa ganang kanila'y may pintakasi saa't saan man, mapa sa kati't mapasa tubig at mapa sa lupa't mapa sa langit: anopa't ang sangsinukob sa ganang kanila ay puno ng mga pintakasing anito nila.

Ang karamihan nitong mga anitong pinipintakasi nila ay ang kanilang mga kanunuan (1) na lubha pa yaong nangabantog sa pamumuhay, dahil sa ayon sa kapanaligan ng mga dating Tagarito ay napapa sa kaluwalhatian ang mga namamatay.

Bukod dito sa mga anitong nabangit ay kumikilala sa mga larawang sarisaring hugis na kanilang iniingatan sa kanikanilang bahay at gayon din sa mga yungib na pawang inaalayan ng mga pabango, pagkain at mga bunga ng kahoy, Ang mga hugis di umamo ng mga ito ay nangakahalo-

(1) Ang mga taga Grecia noóng una ay may ganito ring pananampalataya, na ang sandaigdigan ay punô ng canilang mga bantog na canunúan an pinipintacasi nila.

kipkip ang mg̃a kamay at nang̃apapatong ang mg̃a siko sa mg̃a tuhod (na marahil ay nang̃akapaninkayad), kung minsa'y nang̃adidiit ang mg̃a bisig sa mg̃a tagiliran at nang̃apapatong ang mg̃a kamay sa puson ó kun dili ay nang̃ahahalokipkip sa dibdib at ang kamay 'ay nang̃apapatong sa mg̃a dakong itaas ng̃ suso.

Nang̃agsisisamba rin sa araw at buwan (1) gaya ng̃ mg̃a taga Asiria at sa mg̃a hayop at ibon na gaya ng̃ mg̃a taga Egipto. Dito sa katagalugan di umano'y may sinasambang ibong (2) kulay bughaw ó asul na pinang̃ang̃anlang *Bathala* na dili iba'tsiyang pang̃alan ng̃ Dios: at sa uwak na

---

(1) Aní Gat Rizal ay napagkikilalang may matuid sila sa pagsamba sa araw at buwan, sapagca't anya'y ¿anó't di sasambahin ang sagísag ng cagandahan, ng̃ cawalang hangan at ng̃ pagca Dios?—¿anong bagay sa isipan ng̃ tao ang hihigit pa sa araw tungcol sa casacdalan, sa cabutihan, sa cagandahan at hangang sa máihuhuwad sa cawalang hangan? —Sa buwan naman, anya'y napagmamalas na siyang asawa ng̃ araw, siyang diosa at dahil dito'y sinasamba rin.

(2) Tungcol dito' sa ibong bughaw ó asul na binangit ng̃ ibang manunulat na anila'y pinang̃ang̃anlang Bathala ay walang ganitong culay ani Rizal, cundi dilaw na siyang *culyawan* ó *cilyawan*, Marahil aní Rizal ay walang ganitóng ibon, at cung nagcaroón man ay maitutulad sa agila ni Jupiter, sa pavo real ni Juno, sa calapati ni Venus, ó sa iba't íbang ibong kinatha lamang sa isip, ano pa't mg̃a sagisag na caraníwang paghalintularan sa pagca Dios, ng̃ tanang tao. Ang ibon anyang ito na bughaw ó dilaw ay siya marahil na sagisag ng̃ Dios na Maycapal na pinang̃ang̃anlang Bathala, at sapagca't hínahamac ng̃ mg̃a misionero ang ano mang di nila sinasampalatayanan ay pinagcamalán nila marahil, Anya:y miagagaya rin naman sa mg̃a Ita't Igulot na cung iya namang macakita ng̃ sagisag ng̃Espiritu Santo ó ng̃ sa mg̃a Evangelista na calapati, toro, leon, atb, ay hindi malayong ibalita naman ng̃ mg̃a íto sa canilang mg̃a caibigan na ang mg̃a cristiano ay sumasamba sa calapati, sa toro, sa leon at ibp. ayon sa pagcasagísag sa mg̃a yaon.

pinañgañganlang *May-Lupa* ó may-ari ng̃ lupa ang ibig sabihin.

Ang mababañgis na hayop na gaya ng̃ buwaya at iba pa ay kanilang iginagalang at pinagbibigyang pasintabi; nguni't di umano'y dahil sa takot at hindi sa anomang bagay, at sa ganito'y binábangit nila sa' kanilang panunumpa na *lamunin ako ng̃ buwaya kundi ko tuparin:* kaya't ng̃ kumilala sa Pamahalaan ng̃ España ang mg̃a pang̃ulo dito sa Maynila at Tundó noong taong 1571 ay nang̃agsisumpa di umanong: *sila'y ilubog ng̃ araw, at sila'y lamunin ng̃ mg̃a buwaya at sila'y kapootan ng̃ mg̃a babae kung magculang sa canilang pang̃aco.* At upang mabigyan pa ng̃ lubhang katibayan ang sumpang itó ay ginaganap ang tinatawag nilang *pasambahan*, na di umano'y nagsahaharap ng̃ larawan ng̃ isang malaking hayop, saca sinasabing *lamunin sila noon cung hindi sila tumupad ng̃ canilang pang̃aco*, at pagcatapos ay nagsisindi ng̃ isang candila at saca muling nagsabi na *cung paanong nauupós ang candilang yaon ay gayon din mauupós ang magculang.* At sa ganito'y napagkikilala na ang canilang pagpapasintabi sa mg̃a hayop ay maipaparis sa pagpapasintabi ng̃ taga Egipto sa mg̃a pinasisintabian naman nilang mg̃a hayop din.

Ang ibang malalaking bató sa mg̃a pangpang̃in ay pinagbibigyán pasintabi na pinag-aalayan ng̃ hayin cahi't ano, isang putol na tikín

halimbawa. At dito sa ilog Pasig di umano'y may isang malaking bató na ayon sa naging capaniwalaan ay buwayang naging bató (marahil sa Guadalupe) at pinagbigyán din pasintabi ng̃ mg̃a namamangka na inaalayan ng̃ cahit ano hangang sa sinira di umano ng̃ mg̃a pareng agustino ang batong yaon at tinirikan ng̃ isang cruz, saca pinagtayuan ng̃ isang munting simbahan na ipinatungcol cay San Nicolás.

Ang matatandang punong cahoy at lalong lalo na ang puno ng̃ baliti (1) ay pinagbibigyán ding pasintabi at sa ganang canila'y casalanan na pagisipang putulin, at ang dahil di umano'y siyang sinisilung̃an at tinatahanan ng̃ mg̃a anito (2).

Ang mg̃a anitong nabangit (palibhasa'y hindi casinsacdal ni Bathala) ay siyang mg̃a ipinagtatayo ng̃ mg̃a moog at bahay dalang̃inan na canilang pinang̃ang̃anlang *ulang̃o*. Ang mg̃a *ulang̃o* namang ito ay moog na cawayan ó torre na ani P. Chirino ay marikit ang pagcayari ayon sa caniyang nakita sa Taytay. Ang mg̃a *ulang̃ong* itó marahil ay hindi dalang̃inang bayan, sapagca't di umano'y sa canicaniyang bahay ginaganap ang pagdalang̃in, ó

---

(1) Ang puno ng̃ baliti rito ay siyang maitutulad sa mg̃a puno ng̃ ***lotus*** sa Egipto, China at India na pinacagagalang at pinakabibigyang pasintabi ng̃ mg̃a tagaroon. At sa Indi di umano'y ang calasutsé ang tinatawag na *lotus*.

(2) Ng̃ mg̃a anito marahil na pinipintacasi nila sa parang at bukid.

cung sacali man ay bihirang gamitin ng̃ bayan.

Ang pagdalang̃in ay idinaraos cailan ma't may cailang̃an silang hiling̃in sa anitong kinauuculang tawagan, na cung halimbawang sa pagcacasakit upang gumaling ó sa pagnanais na ang nasa hirap doon sa cabilang buhay ay mahango at sa ibang bagay pa, ay ang mg̃a nuno nilang anito ang tinatawagan na di umano'y siyang mg̃a nacacaalám ng̃ calagayan ng̃ nang̃andoon sa cabilang búhay at mg̃a sumasagót sa dalang̃in ng̃ *catalona*, cung halimbawa namang sa pag-paroon sa digma ó sa pagsalakay at upang magwagí ay ang hubog ng̃ lang̃it ang dinadalang̃inan na canilang pinang̃ang̃anlang *batanbaw*: at gayon din sa iba't ibang dahilan. Bucod dito ay nagsisidalang̃in sa Diyos *Inaginid* at sa Diyos *Amakawdak* na dinidiyos din nila at marahil ay sa ibang bagay naman.

Ang nang̃ang̃asiwa sa pagdalang̃in ó lumalagay na pinacaparê ó pinacapastor ay ang *catalona* na siyang nanunungcol nito. Ang paraan naman ng̃ pang̃ang̃asiwa ó pagdalang̃in nitó ay mababasa sa *Dating caugalian tungcol sa Paghihing̃aló* at gayon din sa *Dating caugalian tungcol sa Pag-aasawa* pati ng̃ canilang bihis at sangcap. Ang mg̃a katolonang, ito, ani Colin, ay mayayaman ano pá't nanánamit ng̃ maririkit at nag hihiyas ng̃ maiinam (1).

(1) Aní Rizal, ay napagkikitang saa't saan man ay pinakikinabang̃an ang ganitong tungculin ó hanap-buhay.

Ang mĝa *catalonang* ito, bucod sa siyang-tatawagin sa ganganitong cailanĝan ay siya ring mĝa sangunian sa bala na (na siyang mĝa tinatawag natin marahil na *manghuhula* at gaya rin marahil nĝ mĝa astrologo (1) sa Egipto na siya namang dating sangunian nĝ mga tagaroon.

Tungcol sa capanampalatayahán bagay sa mĝa caluluwa ay ńanĝananampalatayang may cabilang búhay na kinaroroonan nĝ mĝa caluluwa nĝ namamatay, at naniniwala ring may ibang calagayan ang mabubuti at may iba ang masasama. Ang sa mabubuti ay pinanĝanĝanlang *caluwalhatian* at sa tula ay *ulugan* at ang sa masasama naman ay *solad* ó *casamaan*.

Doón sa *kaluwalhatian*, anila'y nacararating din ang nanĝamamatay sa tabac, ang nanĝásasacmal nĝ buwaya at ang nanĝamamatay sa lintic ó kidlat at di umano'y sa pamamagitan nĝ bahag hari umaakya't na canilang pinanĝanĝanlang balanĝaw.

Sa panĝinĝilin naman, ay hindi nanĝinĝinlin ang mĝa tagarito, maliban cung ang mĝa lalaki ay pasa digma, at cung ganito'y hindi gumagawa ang mĝa babae sa boong panahóng yaon. At gayon din sa pitong araw nĝ pagbapasimula nĝ pamumunĝa nĝ mĝa halamana't bukiran, na hindi bumabayo nĝ palay at hindi rin nagpapapasoc nĝ taga ibang bayan, dahil sa di umano'y panahon nĝ pagdalanĝin sa Diyos upang pagcalooban sila nĝ mabuting áni.

(1) Ang mĝa nanghuhula nĝ magyayari ayon sa calagaya't anyo nĝ mĝa tala.

Ikalabing anim na Pangcat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng mga tagarito.

(Karugtong)

Sa pagsamba't pananampalataya sa Kalusunan ay mapagmamalas ng sino mang mapag-aral ng iba't ibang religión na yao'y isang religiong haluán: at sapagka't hindi ang nasa ko rito'y saysayin ang dahil ng pagkakahalohalong yaon, kundi isaysay lamang ang dating ugali ng mga Tagarito, ay ipatutuloy ko ang tungkol naman sa Kabisayaan.

Ang mga taga Bisaya ay sumasampalataya rin ng halos kagaya ng mga taga Luzón, dahil sa ganang kanila, ang Bathala nating lumalang ng sangsinukob at lumikha ng tanang kinapal ay kinikilala rin at kanilang pinamamagatang *Laon*.

Kumikilala rin sila sa mga anito na sa kanila'y *diwata*, na dili iba,t ang kanila ring mga kanunuan na pinipintakasi't tinatawagan sa bala ng kailanganin, maging sa kati't maging sa tubig, maging sa buhay na ito at maging sa kabila.

Nangagsisikilala ring gaya ng mga taga Lu-

zón sa mg̃a larawang sarisaring hugis na iniing̃atan sa bahay ó kung dili'y sa mg̃a yung̃ib na pawang inaalayan ng̃ pabang̃o, pagkain at ibp. at dito sa kabisayaan (sa Sebú) nakakita ng̃ ganito si Pigafeta (1) na anya'y nakadipa ang mg̃a kamay, nakabuka ang mg̃a hita at patiwarik ang bali ng̃ mg̃a paa; ang mukha'y malaki ,at may apat na malaking ng̃ipin na kasinglaki ng̃ mg̃a pang̃il ng̃ baboy-damó at nangakukulayan (2).

Sa araw at bwan naman ay nang̃agsi sisamba rin na gaya sa Kalusunan: At dito nakita ni Pigafeta ang paraan ng̃ pagsamba sa araw, na anya'y ganito:

Sa pagpapasimula ay tumutugtog ng̃ ilang malaking tambol; saka naglalapit ng̃ tatlong pingan; na dalawa'y punô ng̃ kanin at ng mais na nabibilot sa dahon, at may kasamang isdâ; at ang isa'y may káyong kambray at dalawang hidahon ng̃ palma Naglalatag ng̃ kayong kambray sa lupa, sakâ lumalapit ang dalawang matandang babae na bawa't isa'y may tang̃ang pakakak. Pagkatapos ay nilalakaran ang kayong kambray

(1) Si Pigafeta ay isang italiano na kasama ni Magallanes sa pagkasumpong ng̃ mg̃a kapuluang itó, at siyang tang̃ing sumulat ng̃ aklat na tungkol sa kanilang paglalakbay at pinamagatan niyang «Ang unang paglalakbay sa Palibot ng̃ Sangdaigdigan».

(2) Anang iba'y hindi lahat ay gayon: kaya't sa ganang kay Rizal ay ang masasamang dinídiyos lamang marahil ang may malaking ng̃iping kasinglaki ng̃ pang̃il.

na nalalatag at tuloy gumagalang sa araw, sakâ isinusuot nila ang nabangit na kayo. Kung magkagayon ay nagtatali ng̃ panyô sa ulo ang isa sa mg̃a ito na sa noo ibinubuhol na pinag sisikapan na magkaroon ng̃ dalawang parang sung̃ay at pagkatang̃an ng̃ ibang panyô ay sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak at tuloy gumagalang sa araw.

Ang isa namang matandang babae ay dumadampot ng̃ isang dahon ng̃ palma at gaya rin noong isa na sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak. Ang pagsayaw nilang ito at paghihip ng̃ kanilang mg̃a pakakak ay nagluluat ng̃ kaonti at kanilang sinasabayan ng̃ pagsasaysay sa araw ng̃ sarisaring bagay.

Matapos ito ay binibitiwan ng̃ isang matandang babae ang panyô niyang hawak sa kamay at dinadampot ang dahon ng̃ palma at kapwa humihihip ng̃ kanilang pakakak at sumasayaw na matagal sa palibot ng̃ isang baboy na nakahanda sa lupa. Ang isa'y nagsasaysay na marahan sa araw at ang isa naman ang sumasagot. Ano pa't ang araw at ang dalawang matandang babae ay parang may pagkakaunawaan.

Pagkatapos naman nito ay dumadampot ang isang matandang babae ng̃ isang copang alak at iniaalay sa kanyang kasayawan, at habang ipinagpapatuloy nila ang kanilang pagsasaysay sa araw ay makaapat ó makalimang

iniuukmang iinumin ang alak at habang ginagawa yaon ay iniwiwisik ang alak sa pusò ng̃ baboy. Kung matapos yaon ay binibitawan ang kopa, at humahawak ng̃ isang sibat na kanyang pinaiikot sa kamay, habang sumasayaw at nagsasaysay at makaapat ó makalimang iniuukma ang sibat sa pusô ng̃ baboy; ng̃uni't sa katapustapusan ay isinisibat at pinapaglalagpaslagpasanan, saka binubunot ulî na tinatakpan ang sugat at tuloy binabalot ng̃ damo.

Habang idinadaos ang ganitong pagdidiwan ay may apoy na laging nakahanda at hinihipan na pinapatay ng̃ matandang babaeng sumisibat sa baboy! samantalang ang isa naman ay isinasawsaw ang kanyang pakakak sa dugo ng̃ baboy at saka itinatanda yaon sa noo ng̃ kanyang asawa at ng̃ kanyang mg̃a kasama at pagkatapos ay sa lahat ng̃ kaharap.

Kung magawa nang lahat yaon ay hinuhubad ng̃ dalawang matandang babaeng yaon ang kanilang balabal at dinudulog ang nasa dalawang pingan na walang inaanyayahan, liban sa mg̃a babae lamang. Pagkatapos ay inaalisan ng̃ balahibo ang baboy sa apoy at ang mg̃a matandang babae lamang ang nakagagawa noon at ang hayop na ito, di umano, ay di maaaring kanin kailan man, malibang patayin ng̃ ganitong paraan.

Sa malaking bató sa mg̃a pangpang̃in ay

nangagpapasintabi rin: kaya't sa isang dako ng̃ pangpang sa Potal na nasa pulo ng̃ Panáy ay nang̃ag-aalay ang mg̃a magdadagat ng̃ pingan at bala na.

Gayon din sa malalaking punong cahoy na ipinacatatang̃i rin, ang baliti na di pinuputol at bagcus na ipinacacagalang.

Sa pagdalang̃in at sa anó mang pagsanguni ay sa *katalona* rin ipinang̃ang̃asiwa na canilang pinamamagatang *babaylana*.

Nang̃agsisipaniwala ring may cabilang buhay; ano pa't ang canilang pagsamba't pananampalataya ay masasabi nating caisa ng̃ mg̃a taga Luzón palibhasa'y caisang lahi; ng̃uni't bucod dito sa nang̃abangit ay may iba pa silang capanaligan na siya nilang ikináiiba at dili iba't ang sumusunod.

Ang iba'y cumikilala sa Dios *Lisbusawen* na di umano'y siyang kinacasama ng̃ mg̃a caluluwa sa isang bundoc na nasa pulô ng̃ Burney (marahil ay Borneo).

Ang iba naman ay kumikilala sa Dios *Sidapaw* na siyang nagtatangkilik ng̃ isang malaking punong kahoy sa isang mataas na bundok sa Panay na pinang̃ang̃anlan *Mayas* ó *Maya* at ang Diyós na nabangit di umano'y siyang sumúsucat doon ng̃ buhay ng̃ tanang kinapal na pagdating sa kanyang sukat ay namamatay na walang pagsala.

Nañganiniwala rin na may Diyós sa Infierno (1) na canilang pinañgañganlang *Suinuran* at *Suigaguran* at sa camay ng mga ito nahuhulog di umano ang balang caluluwang mamatay, at may Diyós namang tagapagdalá ng caluluwa sa Infierno na pinamamagatang Diyós *Magwayan*, na pagdating sa balañgay nito ay sinasalubong ng Diyós *Sumpoy* na siya namang tagapaghatid sa Diyós Suiburanin (casama marahil ng Diyós Suinuran at Diyós Suigaguran) na anila'y siyang tagasacop sa lahat ag caluluwa, maging mabuti't maging masama; ñguni't ang mga ito, di umano'y hindi pinababayaan ng Diyós Pandake (na nasa bundoc din ng Maya); kundi agad tinutubos dito sa pamamagitan ng mga *maganito* na siyang pañgalan ng mga haying inihahandog sa canya roon sa bundoc: at sa ganito, ani P. Delgado, ay hindi lubhang pinagsisicapan ang pagpapacabuti, cundi ang pagpapacasipag upang magcaroon ng pangtubos.

(1) Ang pagkilala sa Dios sa Infierno at sa ibp. ay naging kapanaligan din sa ibang nañgábansag na lupain, gaya sa Persia, India at atb, ñguni't marahil ay napulot ito ng mga taga Bisayang Malayo sa Religiong «Hinduismo» ng mga taga India at siyang inugali hangang dito; sapagka't sa Religiong "Hinduismo", bukod sa kumikilala sa tatlong pinakapañgulong Diyós ay kumikilala pa sa Diyós *Yana* na di umanoy, Diyos sa kainfiernohan: sa Diyos *Ganesa* ó *Ganabati* Diyós ng karunuñgan at tagahawi ng kapansanan; sa Diyós *Kartikeya* na pinakapintakasi sa digma; sa araw na pinamamagatan nilang *Sunya;* sa buwan na tinatawag nilang *Soma* at sa ibp.

Ikalabing pitong Pangkat.

Dating pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a tagarito.

(*Karugtóng*)

Tungkol sa kapanampalatayahán ng̃ hulíng bahagi ng̃ Pilipinas, na Hulo't Magindanaw, ay dapat malaman muna na ang mg̃a tagaroon ay hindi namayang sabay-sabáy. kundi ang iba, na gaya ng̃ mg̃a Manobo, Tiruray, atb, ay siyang nang̃auna; at ang iba naman ay masasapantahang mg̃a kasabay ó kasunod ng̃ mg̃a taga Malayang nagsipamayan sa Borneo noong dacong 1400.

Mapaniniwalaang ang pananampalataya ng̃ mg̃a unang namayan doon na gaya ng̃ mg̃a Manobo, Tiruray, atb. ay ang sa Kamalayahan na halos kagaya ng̃ dating pananampalataya ng̃ mg̃a taga Bisaya't tagarito sa Luzón: at sa catunayan ng̃ dumating dito ang mg̃a taga España ay may, nasumpung̃an pang isang daco sa Mindanaw na pinang̃ang̃anlang «De Flechas» ó «Ng̃ mg̃a Pana» na balang magdaan doon ay naghagagis ng̃ pana na pinatutusoc sa bato at siyang iniaalay nilang pinakahayin upan sila'y

macaraang tiwasay, bagay itong dili iba't isa sa mĝa bahagi nĝ capanaligan nĝ mĝa taga Bisaya't tagarito sa Luzón, na alayan nĝ cahi't ano ang mĝa pooc na kinalibinĝan nĝ canilang mĝa nunò. At cung bagama't nalimutan na ang canilang pinaca-Bathala ó pinaca-Laon ay sanhi marahil sa pagcahicayat nila sa Mahometismo ó pananalig kay mahoma na taglay nĝ mĝa huling nacapamayan nila.

Ang mĝa sumunod ó huling namayan sa Hulo't Mindanaw ay ang nanĝabangit nang casabay ó casunod nĝ mĝa namayan sa Borneo noong dacong 1400. Nĝ panahong yaon ay halos laganap na ang pananalig cay Mahoma sa Kamalayahan at sa ganito ay mapaniniwalaan at siyang pagcaacala rin nĝ mĝa bagong manunulat na ang mĝa yao'y nagsisipanalig na cay Mahoma nĝ magsidating sa Hulo't Mndanaw, at siya tuloy na mĝa humicayat sa mĝa dinatnan At ayon sa sali't saling sabi nĝ mĝa moro sa Mindanaw, aní Dr. Barrows ay si Kabunsuan ang humicayat sa canila. Ito'y isang taga Johore na anac nĝ isang lalaking taga Arabia at nĝ isang babaeng taga Malaya. Si Kabunsuan ay dumating sa Mindanaw na may maraming casamang nananalig sa canya at di umano'y siyang pinangaligan nĝ mĝa dato sa Mindanaw. Sinasapantaha na si Kabunsuan ay isa sa mĝa inapo ni Mahoma sa dugo nĝ cayang amang taga Arabia; caya't hanĝa

ngayon daw ay ipinagmamalaki ni Alí at ng mga dato sa Mindanaw na sa canilang mga ugat ay umaagos pa ang dugo ng profetang si Mahoma, na siyang nagtanyag ng bagong religiong mahometismo na pinacareligion ng mga taga Hulo't Mindanaw.

Ang mahometismo ng mga taga Hulo't taga Mindanaw ay di lubhang cagaya ng tunay na mahometismo, dahil sa ang lahat ng religion habang tumatagal ay nababago ng nababago. Gayon, ma'y inaasahan co, na sapagca't siyang religion ng isang bahagi ng Pilipinas ay maitatanong din mga magiliwin sa ganitong casaysayan, «cung ano ang religiong mahometismo» At ang religion mahometismo ay ang itinanyag ni Mahoma na anya'y wala liban sa isang Dios at siya ang profeta ng Dios at tuloy sinulat niya ang *koran* na ngayon'y siyang pinaka Biblia ng mga moro.

Si Mahoma ay anak ng isang babaeng judia na naging kristiana at ng lalaking si Abdallah na palasamba sa mga diosdiosan (idolo). Siya'y ipinanganak sa Arabia noong taong 569 at mula sa kanyang pagkabata ay naulila sa kanyang mga magulang: anopa't ang nagpalaki sa kanya ay si Abu Taleb na kanyang mabuting amain. Nang siya'y magkadalawang pu't limang taon ay naglingkod kay Kadihah na isang matandang baong taga Mekka na mayama't marangal, at sa kagan-

dahahang asal ni Mahoma ay naibigan hangang sa naging asawa. Sa ganito'y siya'y nagcasalapi at naluwagan sa canyang pamumuhay; anopa't nagcapanahon ng̃ pag-aaral at pagmamasid ng̃ mg̃a bagaybagay sa sandaigdigan.

Noon naman, ang Arabia na kanyang kinamulatan, ay siyang maitutulad ngayon sa Estados Unidos ng̃ Amérika, sa Inglaterra ng̃ Europa at sa Hapón ng̃ Asia, dahil sa kalayaan ng̃ isa't isa na makapamili ng̃ kanikanyang religion, at sa gayon ay nabuksan ang kanyang isip ng̃ di ano lamang.

Sa kabanalan ni Mahoma ay napasasa yung̃ib ng̃ Hera (na malapit sa Mekka) taon taon at doon nagpapahing̃ang isang buwan (kung buwan ng̃ Ramadan), at minsan di, umano'y napakita sa kanya roon sa yung̃ib ang angel Gabriel at pinagsaysayan siya ng̃ mg̃a lihim na bagay, na siya ang magiging profeta ng̃ Dios at magpapaisa ng̃ religion sa tanang kinapal na pang̃ung̃uluhan ng̃ Dios na di malirip. Saka isinakay siya, di umano sa isang kahimahimalang hayop na ang pang̃ala'y *borak* at inihatid siya mula sa templo ng̃ Mekka hangang sa Jerusalém. Mula rito ay isinama siya ng̃ angel Gabriel na sumampa sa pitong lang̃it at doo'y nakipagbatian siya sa mg̃a profeta, sa mg̃a patriarka at sa mg̃a angel. Sa dako pa roon ng̃ ikapitong lang̃it ay si Mahoma lamang ang pinatuloy, anopa't nalagpasan niya

ang tabing ng̃ pagkakaisa at sa harap ng̃ luklukan doon ay nalugmok siya hangang sa siya'y tinapik ng̃ kamay ng̃ Dios. Pagkatapos ay bumaba siya sa Jerusalém, sumakay uli sa *borak* at nagbalik sa Mekka.

Mula noo'y itinanyag ni Mahoma ang mg̃a salita ng̃ angel Gabriel na ng̃ayo'y nasusulat sa *Koran* na dasala't banal na kasulatan ng̃ mg̃a mahometano.

At sa kagandahan di umano ng̃ pagmumukha ni Mahoma, sampu ng̃ kanyang ugali't asal at ng̃ kanyang matamis na pananalita na kalakip ng̃ kanyang kabanalan, ay pinanaligan siya, at hangan sa paniniwalaang siya'y sinalubong ng̃ mg̃a punong kahoy, binati ng̃ mg̃a bato sampu ng̃ tubig, nagpakain sa nagugutom, nagpagaling ng̃ may sakit at bumuhay ng̃ patay. Bukod dito'y ipinalagay ng̃ marami na ang mg̃a salita ni Mahoma ay puspos na mg̃a aral ng̃ katotohanan at ang kanyang mg̃a gawa ay pawang uliran ng̃ kabanalan (baga man ang dating kaugalian ng̃ panahong yaon na gaya ng̃ pag-aasawa ng̃ higit sa isa at ibp. ay di niya pinawi); dahil sa ganang kanya'y wala ng̃ gaya ng̃ manalang̃in, magkulasyon at maglimos, sapagka't sa kanya ang pagdalang̃in ay nakapapatnubay hangang sa kalahatian ng̃ daang patung̃o sa Diyos, ang pagkukulasyon ay nakapaghahatid hangan sa pintuan ng̃ tahanan ng̃ Diyos at ang paglilimos ay siyang

ikinatatangap nḡ Diyos sa tao. Anopa't sa gayong pananalig sa kanya ay hindi laman ang kanyang asawa't mḡa kaibigan ang sumampalataya kundi pati na nḡ kanyang mḡa kababaya't kalupain, hangang sa siya'y nahalal na pinakapanḡulo sa kanyang bayang tinubuan. At sapagka't ang kanyang munakala'y papag-isahin nḡ religión añg tanang kinapal ayon sa sinaysay sa kanya nḡ angel, ay hindi lamang ang kanyang, lupain ang sinakop at hinikayat niya't nḡ mḡa humalili sa kanya, kundi pati nḡ mḡa lupaín sa Europa, Africa, sa Asia at hangang dito sa Kasilanḡanan na dili iba't siyang pinanánaligan pa hanga nḡayon nḡ ating mḡa kalupaing taga Mindanaw at taga Huló.

Ang religinóg ito ay umabot hangang sa Mindoro at dito sa Maynila at kung hindi dumating rito ang mḡa kastila ay naging moro marahil ang lahat nḡ tagarito.

Ikalabingwalong Pangkat.

Isipan ng̃ Ibang Tagarito Tungcol sa Pasimulâ ng̃ Sangkinapal

Isa sa mg̃a kapaniwalaan ng̃ ibang mg̃a Tagarito na binangit ng̃ mg̃a mananalaysay ay itong sumusunod:

Ang mg̃a tao sa baybayin na pinang̃ang̃anlang Iligayanes ay naniniwala na ang lupa't langit ay hindi nagkaroon ng̃ pasimula: at di umano'y nagkaroon ng̃ dalawang Diyos na ang isa'y nagng̃alang *Kaptan* at ang isa'y *Magwayan*: at ang hang̃in sa lupa at ang hang̃in sa dagat ay nagkaisa at sumuka ng̃ isang kawayan. Ang kawayan namang ito ay itinanim ng̃ Dios Kaptan, at ng̃ lumaki ay pumutok na nilabasan ng̃ dalawang kawayan na kapwa naging tao, na ang isa'y lalaki at ang isa'y babae. Ang lalaki ay pinang̃anlang *Sikalak* at ang babae'y *Sikabay*. Ang lalaki ay nagpahayag sa babayi na sila'y magisang dibdib, dahil sa walang iba dito sa sangdaigdigan; ng̃uni't hindi pumayag ang babae, sapagka't sila'y magkapatid na galing sa isang kawayan. Sa katapustapusan ay nagkasundo na sila'y yumaon at kanilang isanguni ang gayon sa Lindol ng̃ lupa, at sinagot naman sila na kai-

lan̄gang sila'y mag-isang dibdib upang magkaroon ng̃ mg̃a tao sa sanlibutan, at sila'y nag-isang dibdib at nagka-anak. Ang unang naging anák nila ay lalaki at pinangan̄lang *Libo*, at ang sumunod ay babae, at pinangan̄lang *Saman*, at ang dalawang magkapatid na ito ay nagkaanak ng̃ isang babae na pinangan̄lang naman nilang *Lupluban*. Itong si Lupluban ay nakipag-isang dibdib sa isang anak na lalaki ng̃ mg̃a unang tao (marahil ni Sikalak at ni Sikabay) na ang pan̄gala'y *Pandaguan* at ang mg̃a ito ay nagkaanak ng̃ isang lalaki na kanilang pinangan̄lang *Arion*. Si Pandaguan, di umano'y siyang unang kumatha ng̃ mg̃a palaisdaan upang mamalakaya sa dagat, at ang unang nahuli ay isang pating, at pagkahuli ay iniahon sa kati, na sa akala niya'y hindi mamamatay; ng̃uni't pagkaahon sa kati ay namatay: ng̃ makita niyang patay ay pinasimulang alayan ng̃ mg̃a hayin at tuloy tinan̄gisan, at tumawag sa mg̃a Diyos, na may namamatay, dahil sa wala pang namamatay noon; pagkarinig naman di umano ng̃ Diyos Kaptan ay sinugo ang mg̃a lan̄gaw upang tignan kung sino ang patay, at sapagka't hindi makapang̃ahas lumapit ang mg̃a lan̄gaw ay bukbok ang sinugo na siyang nakakita na ang patay ay pating, at sa ganito'y nagalit ang Diyos Kaptan dahil sa pagkakaalay ng̃ mg̃a hayin sa isang isda. Sa pagkagalit na ito ng̃ Diyos Kaptan ay

naghagis silang dalawa ng̃ Diyós Magwayan ng̃ isang lintik at siyang pumatay kay Pandaguan, at namalaging tatlong pung araw sa Infierno; ng̃uni't pagkaraan ng̃ tatlong pung araw ay kinahahabagan siya ng̃ nang̃abangit na mg̃a Diyós at muli siyang binuhay dito sa sanglibutan. Noong samantalang siya'y patay ay napababae ang kanyan asawang si Lupluban sa isang nagng̃ang̃alang Marakoyan, at di umano'y ito ang pinagmulan ng̃ pang̃ang̃alunya. Nang si Pandaguan ay mabuhay na maguli at umuwi sa kanyáng bahay ay hindi inabutan ang kanyang asawa, sa pagka't inanyayahan ng̃ kanyang kaagulo na magsalo sila sa isang baboy na kanyang ninakaw (di umano'y ito ang unang pagnanakaw na nagawa dito sa ibabaw ng̃ lupa), at sa ganito'y sinugo niya ang kanyang anák upang kaonin, at si Lupluban ay tumangi at di sumama, na ang sabi ay hindi na magbabalik ang mg̃a patay dito sa ibabaw ng̃ lupa, at sa galit ni Pandaguan ay nágbalik uli sa Infierno.

Ang pag-aakala naman ng̃ mg̃a Tingian ay itong sumúsunod:

Iba ang paniwala ng̃ mg̃a taga bundok at anila'y noong una ay walâ kundi dagat at lang̃it, at sapagka't may isang lawin na walang kádapuan, ay hinalughog ang lang̃it at dagat dahil dito ay dinigma ng̃ dagat ang lang̃it na nagpakalaki-laki hangang sa itaas: ng̃ makita ng̃ lang̃it ang gani-

tong asal ng̃ dagat ay pinasibulan ng̃ isda ang dagat at pagkatapos upang makaganting lubos sa pagkapang̃ahas laban sa kanya ay inihagis sa dagat, di umano, ang lahat ng̃ kapuluang ito upang ang dagat ay mapasuko, at upang ang kanyang mg̃a tubig ay maglagos sa iba't ibang dako at huwag mangyaring makapagmalaki at ito ay pinagkapasimulan ng̃ *mabario* na ang ibig sabihin ay paghihigantihan sa pag-apí kaya di-umano'y nagíng kaugalian dito ang panghihiganti hangang sa di masiyahan. Saka ayon sa kasaysayan tungkol sa kawayan, ay ang lawin di umano ang siyang tumuka, kaya pumutok at lumabas yaong naging lalaki at babae na nabangit na (si Sikalak at si Sikahay). Di umano pa ng̃ mang̃anak si Kariuhi (isa sa mg̃a anak ng̃ mg̃a unang tao marahil) ay nang̃anak ng̃ lubhang marami, at nangyari isang araw na pumasok sa bahay ang ama na lubhang galit at sapagka't binalaan ang mg̃a anak ay nang̃agsitakas sa takot anopa't ang iba'y nang̃agsipasok sa mg̃a silid na totoong kublí, ang iba'y sa mg̃a silid sa dakong labas ang iba'y nagsikubli sa mg̃a dinding, ang iba'y nang̃agsipanaog na tumung̃o sa dakong dagat. Anila'y yaong nang̃agsipasok sa silid na totoong kublí ay siyang pinangalingan ng̃ mg̃a maginoo, yaong mg̃a napa sa silid sa dakong labas ay siyang pinangalingan ng̃ mg̃a timawa, yaong nang̃agkublí sa dapugan ay siyang pi-

nang̃alingan ng̃ mg̃a maitim at ang nang̃agsitung̃o sa dakong dagat ay ang mg̃a maputi na hindi na nang̃abalitaan nila, kundi ng̃ dumating na lamang dito ang mg̃a taga Europa.

Mĝa Aklat na Sinulat nĝ Sumulat Nito.

Tulong sa Pag-aaral nĝ wikang Inglés.
English-Tagalog Dictionari with Phrases.
Dating Pilipinas.

Mĝa Aklat na Tinagalog nĝ Sumulat Nito.

Bagong Tipan.
Matandang Tipan.
Melodramang "Noli Me Tangere" ni G. Gross sa novela ni Gat Jose Rizal.

Tuntunin.